

O REVIZUIRE PLURIDISCIPLINARĂ A MORMÂNTULUI 104BIS DE LA TÂRGȘORU VECHI

ERWIN GÁLL, ANA ȘTEFAN, ANDREI SOFICARU,
ANDREI MĂGUREANU, GERGELY SZENTHE,
BOGDAN CIUPERCĂ

Pentru Radu Harhoiu cu ocazia împlinirii a 80 de ani

REZUMAT:

Prin reanalizarea scheletului descoperit la Târgșor, în mormântul 104bis, și prin datarea acestuia folosind metode moderne (precum datarea radiocarbon), s-a demonstrat că individul considerat anterior a fi un războinic de sex masculin este, în realitate, o femeie de vârstă mijlocie, ce a trăit și a murit la mijlocul secolului al VII-lea p. Chr.. Cercetarea realizată din perspectivă interdisciplinară sugerează că aceasta a aparținut probabil comunității avare și ocupa un statut social înalt. Un element notabil al înhumării îl reprezintă prezența unei iepe în vârstă, un detaliu ce evidențiază importanța culturală acordată vârstei, genului și practicilor funerare în cadrul societății din care făcea parte.

SUMMARY: A MULTIDISCIPLINARY REVIEW OF GRAVE 104BIS AT TÂRGȘORU VECHI.

By re-examining the skeleton discovered at Târgșor in grave 104bis and dating it using modern analysis methods (such as radiocarbon chronology) it was revealed that who was formerly assigned as a male warrior is, in fact, a middle-aged woman who lived and died at the middle of the 7th century A.D.. This interdisciplinary research suggests that she was likely part of the Avar community and held a high social status. Notably, she was buried alongside an old mare – a detail that highlights the cultural significance of age, gender, and burial practices in her society.

CUVINTE CHEIE: Târgșor, secolul VII p. Chr., înmormântare parțială de cal, analize de izotopi stabili, cultură materială, Muntenia

KEYWORDS: Târgșor, 7th Century A.D., ^{14}C , partial horse burial, stable isotope analysis, material culture, Muntenia.

1. Introducere

Evoluțiile tehnice și științifice¹ înregistrate la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI au avut ca rezultat integrarea și aplicarea în domeniul cercetării arheologice a unor noi metode și tehnologii revoluționare, printre acestea numărându-se datarea radiocarbon, analizele de dietă și de mobilitate. Având acces la informațiile oferite de acest tip de datare și analiză actuale am decis asupra propunerii unui studiu în cadrul căruia v-a fi reluată analiza excepționalului mormânt descoperit în anul 1960 la Târgșoru Vechi, cu notația 104bis și publicat anterior, în anul 1962².

2. Descrierea poziției, microtopografiei mormântului

Descoperit la marginea necropolei datată în secolele III-IV³ p. Chr., mormântul a rămas, până în zilele noastre, un unicat (publicat) în peisajul funerar al Munteniei secolelor VI-VIII⁴. Mormântul a fost identificat la baza

¹ În acest sens vezi spre exemplu: Narayanamurti și Tsao 2021.

² Diaconu și Diaconu 1962, 165–171.

³ Diaconu 1965.

⁴ În acest sens spre exemplu vezi Horedt 1968, 105.

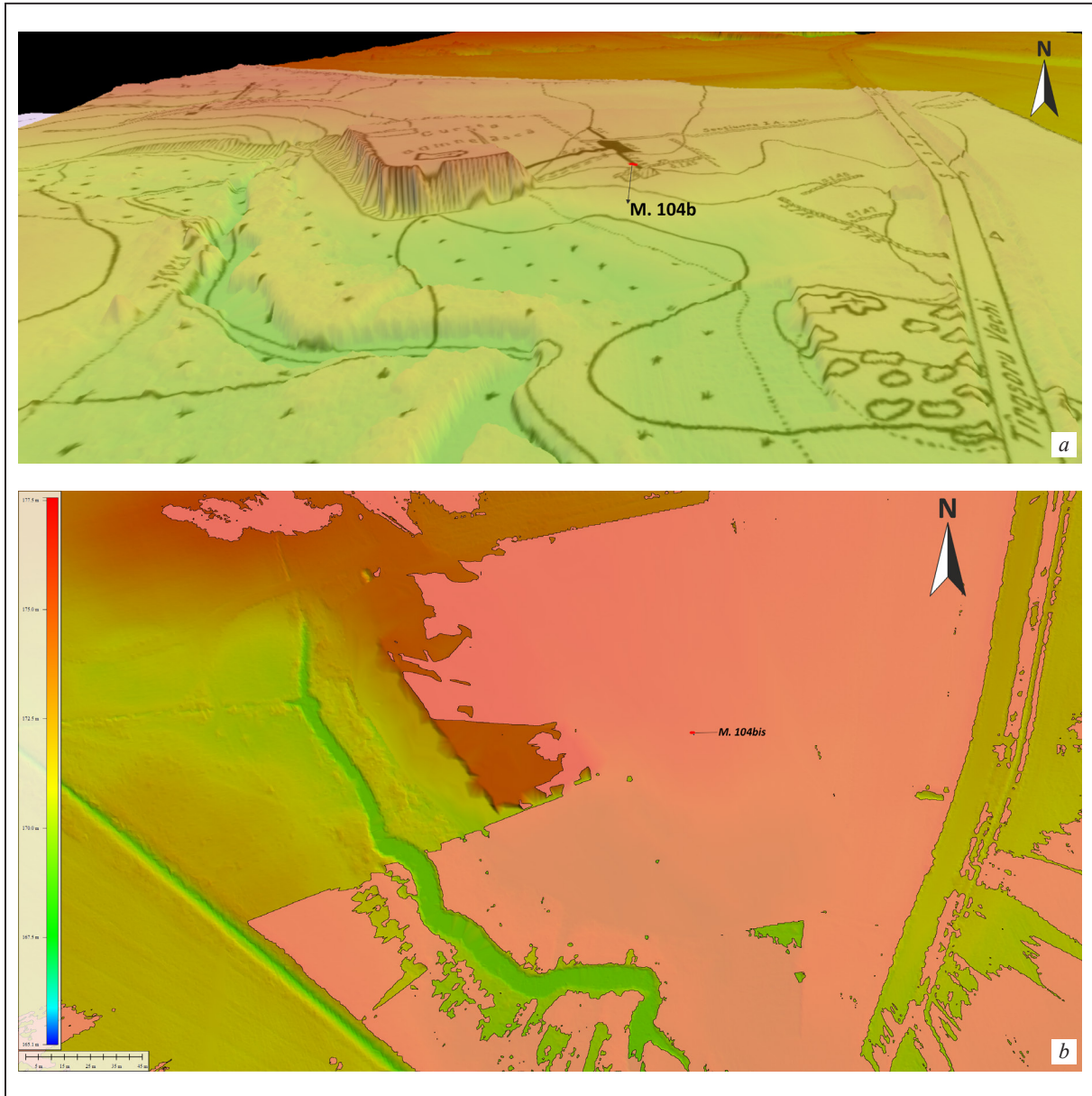


Fig. 1/A–B. Poziția mormântului în microregiunea Târgșorului.

unui martor de eroziune amplasat pe malul estic al pârâului Leaota, afluent al râului Prahova, la altitudinea de 172,60 m față de nivelul Mării Negre. Martorul de eroziune face parte din peisajul ușor undulat al Câmpiei Ploieștiului. Această câmpie piemontană înaltă, ce aparține de Câmpia Română, reprezintă un con de dejecție al râului Prahova⁵.

Mormântul a fost amplasat pe marginea, azi lină, a unei terase ce domină lunca Leaotei, ridicându-se deasupra acesteia cu aproximativ 2 m. Deși plasat într-un loc ce oferea o perspectivă amplă asupra zonei din jur, mormântul nu reprezintă cel mai înalt punct, la 35 m vest de el fiind un bot de terasă mai înalt, azi puternic antropizat de lucrările din Evul Mediu, dar care și atunci se ridica cu aproape 3 m deasupra locului unde a fost amenajat mormântul.

Săpătura a fost efectuată în cursul anului 1960, materialul arheologic ajungând în custodia muzeului din Ploiești, iar cel osteologic la Institutul de Antropologie „Fr. I. Rainer”. Din păcate, oasele calului descoperit alături de individ, analizate cu atenție de către Alexandra P. Bolomey⁶, nu au putut fi identificate în vreo colecție sau depozit pentru a le putea fi reluată analiza.

⁵ Badea 1992.

⁶ Bolomey 1962, 174–175, Fig. 2.

3. Descrierea și inventarul mormântului⁷ (coordonatele în stereo 70: *N* - 573255.214 – *E* - 377087.707)

Groapa mormântului avea o formă trapezoidală, cu o lungime de aproximativ 180-190 cm, latura de est având o lățime de 80 de cm, iar cea vestică de 50 de cm. Orientarea scheletului, în articolul inițial, este de ENE-VSV 140/460 de grade⁸, însă în plan, acesta este notat ca fiind orientat pe direcția E-V⁹. Părți din iapa cu vârsta de 16-17 ani (capul și fragmente din oasele membrelor) erau depuse, înfășurate cel mai probabil în pielea animalului, în stânga scheletului uman pe o platformă din pământ¹⁰. În timp ce individul a fost înregistrat ca fiind îngropat la o adâncime de 112-120 de cm, oasele de cal apar la adâncimea de 110 cm, o diferență în situația arheologică ce nu a fost înregistrată în desenul planului (trebuie remarcată lipsa desenului tehnic în care situația arheologică ar fi fost ilustrată în profil). Scheletul uman era așezat în poziție decubit dorsală, cu membrele superioare poziționate pe lângă corp și cele inferioare întinse și paralele.

*Descrierea inventarului*¹¹:

1. Între oasele palmei drepte ale scheletului a fost descoperit un *cuțit din fier*. Lungimea totală: 19 cm; lungimea lamei: circa 15 cm; lățimea lamei: 1,5-1,8 cm; lungimea mânerului: 4,0 cm; lățimea mânerului: 1,0-1,9 cm (Pl. 2/5).
2. *Cataramă cu placă* din aliaj de bronz ce a fost realizată în tehnica presării, cu un decor în formă de "8" pe corp, trei nituri pe partea din spate și un inel turnat atașat de corpul cataramei. Piesa a fost descoperită pe partea stângă a coxalului scheletului. Observațiile de pe teren sugerează că pe partea inferioară a acestei catarami se păstrau urme de țesătură însă, din păcate, aceasta nu a fost conservată. Inelul cataramei este puțin alungit, în stilul inelelor cataramelor în formă de liră. Lungimea totală: 7,8 cm; diametrul corpului cataramei: 2,9×4,2 cm; diametrul inelului: 3,7×2,8 cm; lungimea spinului: 4,1 cm (Pl. 2/1).
3. *Cataramă semi-ovală (similară cu forma literei D)*, ce a fost descoperită tot pe coxal, de această dată pe partea dreaptă. Inițial, aceasta avea atașat și un spin, însă din acesta s-a păstrat doar o parte. Inelul are o secțiune rectangulară. Înălțime: 2,9 cm; lățime: 2,3 cm; grosimea inelului: 0,6 cm (Pl. 2/2).
4. *Amnar* din fier în formă de "U" găsit în dreptul mâinii stângi alături de o așchie de cremene. Înălțime: 4,0 cm; lățime: 2,8 cm; grosimea: 0,9-1,0 cm (Pl. 2/3).
5. *Așchie de cremene* așezată lângă amnar. Probabil a fost depusă într-un săculeț împreună cu amnarul, pe suprafața ei putând fi observate urme de oxizi de fier cauzate de contactul cu acesta (Pl. 2/4).
6. *Cataramă rectangulară/ușor trapezoidală de chingă* din fier așezată sub mandibula calului, pe partea stângă. Aceasta este mult mai mare ca dimensiune decât catarama semi-ovală, aproape dublă, având un spin masiv. Diametru: 4,2×3,9 cm; inelul are o secțiune rectangulară de 0,73×0,78 cm (Pl. 2/6).
7. *Capăt de bici (cnut)* din os, ce a fost identificat în mormânt așezat sub piciorul stâng al individului. Potrivit observațiilor din timpul săpăturii, biciul (din care s-a păstrat măciulia) a fost depus în mormânt înainte de depunerea cadavrului, împreună cu resturile calului și piesele de harnașament. Capătul ei este sferic, ușor alungit și perforat pe mijloc, având o prelungire cu secțiune rotundă de care era atașat mânerul din lemn al biciului. Înălțime: 6,9 cm; diametrul capătului sferic: 5,3×3,9 cm; lățimea găurii: 1,6 (sus) și 1,8 (la capătul prelungirii). Greutate: 55,1 grame (Pl. 3/7).
8. *Zăbală* din fier cu două inele la capete, ce a fost descoperită pe talpa uneia dintre scărițe, aspect ce ne indică depunerea căpăstrului alături de ea în mormânt. Barele zăbalei au o lungime identică. Lungimea unei bare: cca. 9,0 cm; diametrul aproximativ al unui inel: 5,7×7,1 cm (Pl. 3/7).
- 9–10. Scărițele de șă – ce semnalează prezența șei în mormânt – au fost descoperite în partea stângă a gropii, în apropierea craniului, și la circa 5-10 cm distanță de botul craniului de cal. Cele două piese aparțin de tipuri diferite.
9. *Scăriță de șă* din fier, cu o urechiușă dreptunghiulară cu un orificiu de formă rectangular-ovală pentru fixarea curelelor în partea de mijloc, unificând-o cu corpul scăriței fără „gât”. Barele scăriței sunt oval-romboidale și se legau de o talpă îngustă, având în mijloc o nervură pronunțată. Nervura este vizibilă încă din partea inferioară a barei aplatizate. Talpa scăriței este arcuită spre interiorul piesei. Înălțime: 19,9 cm; lățimea scăriței: 14,1 cm; diametrul urechiușei: 3,8×3,5 cm; diametrul orificiului (relativ): 2,5×0,7 cm; grosimea barei: 1,1/1,2 cm; lățimea tălpii: 3,2 cm (Pl. 3/8).

⁷ Pe baza descrierii lui Diaconu și Diaconu 1962, 165–166.

⁸ Diaconu și Diaconu 1962, 165.

⁹ Diaconu și Diaconu 1962, 166: Fig. 1.

¹⁰ Diaconu și Diaconu 1962, 165.

¹¹ Piesele se află la *Muzeul Județean Prahova*, Ploiești.

10. *Scărița de șa* din fier, realizată printr-o metodă mai simplă decât cea menționată anterior. Dintr-o bară de fier a fost formată o urechiușă în formă de buclă rectangulară, cele două bare legându-se de o talpă îngustă, având în mijloc o nervură pronunțată. Ca și în cazul scăriței nr. 1 talpa îngustă a scăriței este arcuită spre interiorul piesei. Scărița este mai mică, totodată mai lată, decât celălalt exemplar. Înălțime: 18,4 cm; lățimea maximă a scăriței: 15,1 cm; diametrul urechiușei: 6,1×2,7 cm; grosimea barei: 1,3 cm; lățimea tălpii: 2,9 cm (Pl. 3/9).

4. Analiza mormântului în literatura de specialitate: de la „avar” la „proto-bulgar” în interpretările arheologice

Autorii articolului inițial au datat mormântul într-un spectru larg, cel al secolului VII, definind individul ca fiind un „călăreț, probabil avar”, ce ar fi putut „să fi murit în timpul unei lupte”¹². La aceasta teorii se adaugă și nesiguranța cu privire la cronologie ce este perfect exemplificată în următoarele rânduri: „În ce fel de luptă și cine i-au fost dușmanii, acestea sînt întrebări la care nu se poate răspunde încă; după cum nu se poate răspunde nici la întrebarea dacă el face parte din primele valuri de avari venite dinspre răsărit, sau dacă nu cumva face parte dintr-o ceată avară în trecere prin regiunile noastre”¹³.

În perioada următoare apariției articolului, mai ales între anii 1965-2000, s-au emis noi observații, interpretări diverse ce au vizat revizuirea atât a așa zisei identități etnice a celui înmormântat, atât de populară în analizele privind epoca post-romană de atunci și acum, cât și cu privire la datarea mormântului.

Sistematizând într-un tabel cele mai importante dintre aceste interpretări, remarcăm o oscilație între atribuirile etnice de „avar”, „ne-avar”, „călăreț nomad venit din zona Saltovo-Maiak”, respectiv „proto-bulgar”. Ștampila identitară *proto-bulgară* (sau *ne-avară*) este în principal produsul perioadei de după anii 1990¹⁴, atunci când deși catarama din mormânt a fost integrată în cercul *Vrap-Erseke* de către Uwe Fiedler, luând în calcul ritualul de înmormântare, acesta a determinat originea etnică a individului ca fiind *avară*¹⁵. Bazându-se tot pe ritual, aspect ce ne demonstrează caracterul divergent al interpretărilor, A. Madgearu se declară sceptic cu privire la *originea avară* a scheletului, deoarece inventarul mormântului nu conține un cal întreg și vârfuri de săgeți¹⁶. R. Rashev a fost singurul arheolog ce a luat în calcul analogiile mormântului din Estul Europei și din Bazinul Carpatic, optând pentru originea *proto-bulgară* (înainte de perioada lui Asparukh), din perioada în care zona se afla sub dominație *avară*¹⁷.

Dacă în problematica interpretării originii etnice a individului există o oscilație evidentă, în ceea ce privește datarea mormântului se poate observa o abordare mult mai unitară. Astfel, în afara de primii doi autori¹⁸ ce au publicat mormântul și l-au datat în general în secolul VII și de Mircea Rusu, care a ales să îl lege de un moment istoric, anul 579¹⁹, restul specialiștilor ce au abordat subiectul²⁰ au datat mormântul într-un interval cuprins între sfârșitul secolului VII, prima jumătate a secolului VIII și, în unele cazuri, a doua jumătate a secolului VIII²¹.

Tabelul 1. Interpretările specialiștilor privind „etnicitatea” și datarea mormântului de la Târgșor

Autori	Interpretare „etică”	Datare
Diaconu și Diaconu 1962	„...el aparținea unui călăreț, probabil avar. În plus, o atare atribuire etnică este dovedită de ritul de înmormântare, precum și prezența resturilor de cal în mormânt..” (pg. 169)	„...mormântul de la Târgșor se datează în secolul VII” (pg. 169)
Horedt 1968	„...sein awarischer Charakter nicht Feststeht, da es als vereinzelt Erscheinung auch mit irgendwelchen anderen Reiternomaden dieser Periode in Zusammenhang gebracht werden könnte.” (pg. 105)	„...Das Reitergrab aus Tîrgșor kann auf Grund des Steigbügeltypus und der gegossenen Riemenschnalle in das VII-VIII. Jh. datiert werden..” (pg. 105)

¹² Diaconu și Diaconu 1962, 169–170.

¹³ Diaconu și Diaconu 1962, 169–170.

¹⁴ Madgearu 1996, 153; Daskalov 2017, 53; Gáll et al. 2021, Fig. 15.

¹⁵ „...einer Schnalle mit Greifendarstellung vom Typ *Vrap-Erseke* und einer großen Riemenzunge mit einer reichen Rankenzier aus zwei- und drei blättrigen Halbpalmetten aus *Velino*”. Fiedler 1992, Vol. I: 328. Mai vezi: Fiedler 1996, 248–264.

¹⁶ Madgearu 1996, 153.

¹⁷ Рашев 2007, 172–173, 357, Табл. 108/1–2.

¹⁸ Diaconu și Diaconu 1962, 169.

¹⁹ Rusu 1981, 22.

²⁰ Horedt 1968, 105; Comșa 1982, 39; Comșa 1987, 229; Comșa 1989, 83; Bálint 1989, 126; 1992, 328; Madgearu 1996, 153; Teodor 1999; Stanilov 2007; Daskalov 2017, 49, 53; Gáll et al. 2021, X; Curta 2023, 26 – 27, Tabelul 1.

²¹ Această datare târzie, fără să se exprime în acest sens, este acceptată tacit și de renumitul specialist al epocii, care în articolul de sinteză privind perioada post-romană la Dunărea de Jos (circa sec. III–VII) nu pomenește de mormântul de la

<i>Autori</i>	<i>Interpretare „etică”</i>	<i>Datare</i>
Rusu 1981	„L'équipement d'une armée de 60 000 cavaliers, son transbordement au-delà du Danube, en Pannonie, avec l'aide de la flotte romaine, ainsi que son approvisionnement le long de tout le trajet à travers de provinces sud-danubiennes, jusqu'au point où le Danube a été de nouveau passé, pour attaquer les Slaves, a été fait avec l'aide financière des Byzantins. On ignore à quel endroit les Avars ont traversé le Danube, mais il se peut que cela fût fait à proximité des bouches de Ialomița par où, plus tard, les Généraux Pierre et Priscus attaquèrent encore les Slaves. Il n'y a qu'un témoignage archéologique qui se porte à l'appui de cette hypothèse: le tombeau avar de Târgșor (n. 14) qui indique que les Avars auraient traversé la Plaine Valaque, peut-être le long de la Ialomița, jusqu'aux pieds des Carpates méridionales.” (pg. 22)	„...C'est pour raisons que Baian se laisse convaincre, à la proposition de Tibère Constantin, à attaquer les Slaves du Bas-Danube en 579.” (pg. 22)
Comșa 1982	„...außerkarpatischen Bereich Rumäniens konnten ihre Spuren in der Sachkultur nur sporadisch entdeckt werden: in einem in Tirgușorul-Vechi bei Ploiești freigelegten Reitergrab...wie man solchen in der Saltovo-Kultur begegnet” (pg. 39)	„...die sich aller Wahrscheinlichkeit nach zwischen 710 und 720 abspielten” (pg. 39)
Comșa 1989	„Begann der neue Onogurenzweig zusammen mit den Awaren der nordpontischen zone Raubzüge zu unternehmen, von denen das Reitergrab von Tîrgșor bei Ploiești..” (pg. 83)	„...die Münzen aus der Zeit bis gegen 680 enthalten” (pg. 83)
Bálint 1989	„Bislang wurde lediglich ein einzige Grab südlich der Karpaten bekannt das mit den Spätawaren in Zusammenhang gebracht werden kann und das in Tîrgșor and der Mündung der Ialomița entdeckt worden war... Die Orientierung des Grabes, die Bestattung mit ausgestopfter Pferdauat sowie die Beigaben (mit flachen Ranken verzierte, aus Bronze gegossene Schnalle, ein Peitschenknauf aus Bein, ein Paar eiserner Steigbügel mit gewölbtem Tritt) stützen sowohl die Chronologische Einordnung wie auch die ethnische Bestimmung” (pg. 126)	„...(awarisch 7.-8. Jahrhundert)” (pg. 126)
Fiedler 1992	„...Es ist zwar möglich, daß hier ein Reiternomade aus dem südrussischen Raum an die untere Donau verschlagen worden is, warscheinlich scheint mir aber daß ein Aware bei einem Kriegszug über die Karpaten in den protobulgarischen oder noch slawischen Macht bereich umgekommen ist. Nach dem antropologischen Untersuchung ist der Reiter von Tîrgșor warscheinlich durch einen Hieb mit einer Scheidenden Waffe am rechten Ellenbogengelenk un den anschließenden Sturz von Pferd umgekommen” (pg. 328)	„...möchte ich annehmen, daß die Grablegung Ende des 7. Jahrhunderts oder in der Zeit um 700 erfolgt is” (pg. 328)
Madgearu 1996	„Pe de altă parte, este aproape sigur că mormântul de la Târgșor nu a aparținut unui proto-bulgar, căci în mormintele acestora nu apar scărițe de șa....În concluzie, apartenența avară a mormântului de la Târgșor nu este sigură....Totuși, celelalte obiecte aduse în discuție sunt suficiente pentru a presupune că Muntenia a rămas sub dominație avară și în secolul al VII-lea.” (pg. 153) (secolul VII: probabil este o greșală de dactilografie: autorul se gândea la secolul VIII!)	„...mormântul se datează cel mai probabil către sfârșitul secolului al VII-lea. Oricum, prin datarea sa, el se încadrează în altă perioadă (cea ulterioară venirii bulgarilor).” (pg. 153)
Teodor 1999	„Aceste descoperiri dovedesc în mod cert existența unor elemente avarie în perioada secolelor VII-VIII în spațiul de la est și sud de Carpați, așa cum de altfel o probează existența amintitelor fragmente ceramice fine de la Hansca, Șima și Sultana, dar mai ales a mormântului de călăreț aflat la Târgșor-Prahova (n. 43). Mormântul de la Târgșor, conținând în afară scheletului uman și resturi de oase de cal, are în inventarul său mai multe piese, precum două scări de șa, o zăbală, două catarame, un pumnal și un amnar, toate din fier, o cataramă din bronz cu placa mobilă decorată cu spirale împletite în tehnica presării, o măciucă de os de la mânerul unui bici și o așchie de cremene..” (pg. 76)	„Scările de șa și catarama asigură o datare relativă a mormântului, care poate fi acceptată către sfârșitul secolului al VII-lea” (pg. 76)
Рашев 2007	„...осморкообразен орнамент и стремената...намирайки аналогии в средноаварски паметници” „Определянето му като „аварски” може да се приема в общия му смисъл, те като принадлежащ на поданик на аварския каган. С аварската територия го свързват разгледааните по-горе гробове източно от Туса с частични конски скелети, конто, както бе показано по-горе, образуват група, вероятно имаща връзка с прабългарите” (p. 178)	„...се отнасят към края на VII - началото на VIII в..” „...Датирането му в средноаварския период (670/680-710/720) може да се смята за сигурно” (p. 178)
Станилов 2009	„Thus the three newfound graves in Bulgaria..identify the grave from Turgshor as a monument of the pagan culture of Bulgarians..” (pg. 149)	„...from the end of 7 th – the first half of the 8 th century” (pg. 149)

<i>Autori</i>	<i>Interpretare „etică”</i>	<i>Datare</i>
Daskalov 2017	<p>„The publication of an “accidental” discovery of a solid silver belt strap end and a part of an appliqué (?) from Velino, Shumen region, came as a direct response to the mentioned work and thus set the beginning of scientific interest in Bulgaria (Cat. N 51). In their initial publication, the authors introduced the term Vrap-Velino in order to identify and denote the circle of similar artifacts from the western and eastern areas of the Balkan Peninsula (Станилов, Аманасов 1993, 43-53).” (pg. 43)</p> <p>„According to the contents of grave inventory, some other similar finds can be related coming from the territory of neighbouring Romania” (pg. 45)</p> <p>„Parts of horse skeletons (or horse skin?) are found in inhumation graves, together with elements of horse harness and stirrups (Tîrgşor; Divdyadovo, Kabiuk). This circumstance seems to be an irrefutable proof that the graves belonged to equestrian warriors, further supported by the saber in Kabiuk and the axe in Divdyadovo” (pg. 49)</p> <p>„Divdyadovo and Kabiuk show the most similar features: they are located closest to each other (comparatively close to the Capital city of Pliska) and beyond any doubt these graves belonged to equestrian warriors of fairly high rank (the grave in Tîrgşor should be also included here);” (pg. 49)</p>	<p>„...the first generations following the establishment of the First Bulgarian state” (pg. 53)</p>
Чуперкэ 2020	<p>„В категорию находок, которые могут быть увязаны с присутствием авар.... конного воина из Тыргшора Веке (Diaconi, Diaconi 1962: 165—171)” (pg. 319)</p>	<p>„...в Мунтении в VII—VIII вв. вписывается погребение” (pg. 319)</p>
Gáll et al. 2021	<p>„...Mormântul cu pricina a fost considerat mult timp unul „avar” (n. 57)... prezintă analogii, chiar dacă nu foarte clare, cu ritualurile funerare din Bulgaria” (pg. 157)</p>	<p>„...databil în prima parte a secolului al VIII-lea (n. 58)..” (pg. 157)</p>
Curta 2023		<p>„În faza a III-a a epocii avare târzii sunt reperate și descoperirile din sudul României, anume catarama de tip 132 după Zăbojnik de la Târgşor..” (pg. 26–27)</p> <p>„Tabel I: Târziu III” (pg. 40)</p>

5. Ritual funerar

Nașterea și moartea sunt singurele evenimente cu caracter imuabil din viața unui om. În consecință, ritualurile funerare reflectă modul în care o comunitate percepe moartea, existența unei vieți de apoi precum și natura acesteia²². Prin caracterul sau social, ritualul funerar pune în prim plan și elemente de organizare socială, destrămarea, formarea și reorganizarea relațiilor interpersonale la nivelul familiei și a grupului după moartea unui membru. În mormântarea este, prin urmare, un act social în care decedatul reprezintă epicentrul²³, oferindu-ne, în același timp, informații despre micro-comunitatea care îl înmormântează²⁴.

Astfel, și în cazul mormântului de la Târgşor elementele rituale pe care le putem distinge și clasifica reflectă în primul rând comunitatea, microgrupul și familia ce au jucat rolul principal în organizare înmormântării.

5.A. Despre procesul de înmormântare

Pregătirea actului de înmormântare, un eveniment sociocultural, a necesitat investirea unui timp considerabil de către organizatori. Nu există nicio îndoială că groapa a fost săpată în mod special pentru această individă și calul ei. Pregătirea calului a reprezentat probabil cea mai mare investiție temporală, afirmație susținută de etapele sacrificiului (făcut de obicei cu o lance sau topor)²⁵, urmat de tranșarea celor patru tibii, care au fost secționare în unghi cu o lovitură oblică venită cel mai probabil din față sus (vezi Pl. 2 și Figura 2/A–B), respectiv debarasarea organelor, pentru ca la sfârșit să rămână doar capul și cele patru tibii în pielea animalului. Acest model de tranșare este bine cunoscut în toate sacrificările parțiale de animale documentate în perioada avară timpurie²⁶. Observațiile arheologice înregistrate în cursul săpăturii nu ne sunt de ajutor în determinarea succesiunii în care individul și calul

²² Gáll 2013, Vol. I: 593.

²³ Gáll 2013, Vol. I: 593–594, Fig. 172.

²⁴ Privind epoca medieval timpurie: Härke 2000, 369–381; Effros 2002; Daim 2003, 42–44.

²⁵ Gáll 2018, Pl. 178 pentru topor și Garam 1995, 171–172 pentru lance.

²⁶ Lőrinczy 1991, 132.

au fost depuși în groapă (conform autorilor săpăturii calul a fost așezat primul în groapă)²⁷. Având la dispoziție însă cazuri similare în cadrul cărora cercetarea a fost documentată mai detaliat putem presupune că și în cazul de la Târgșor în prima fază a fost așezat în groapă defunctul după care a urmat depunerea osemintelor calului. Oasele calului, presupuse a fi depuse direct în groapă (precum afirmă autorii), erau cel mai probabil așezate pe un platou de lemn, aspect ce ar explica și diferența de nivel de 10 cm observată și de arheologii ce au săpat mormântul²⁸.

5.B. Orientarea

Una dintre principalele elemente caracteristice în procesul de analiză a ritualului funerar este reprezentat de orientarea scheletului în groapă, determinată ca fiind pe direcția E-V (sau ENE-VSV) în cazul mormântului de la Târgșor. Fiind un caz singular în peisajul funerar de altfel foarte sărac al Munteniei secolelor VII-VIII²⁹, analogii privind orientarea au trebuit a fi căutate într-un spațiu geografic mult mai larg. În regiunile de la nord/vest de Muntenia, la est de Tisa, în secolele VI-VII principala orientare a defuncțiilor era E-V, NE-SV (la sfârșitul secolului VII dispar aceste orientări în zonă, fiind documentată doar orientarea NV-SE³⁰).

Atât cronologic cât și geografic apropiat de Târgșor, un alt caz în care decedatul a fost depus în groapă pe direcția E-V este cel al individului considerat luptător, dar nu *avar*³¹, distrus pe jumătate, de la *Argamum* (Dobrogea)³².

Orientările de tipul E-V și NV-SE sunt caracteristice și mormintelor din zona stepelor est-europene³³, ce aparțin grupurilor culturale numite Sipovo³⁴ și Sivașâvka³⁵ din zona Crimeea, ori dintre râurile Don și Volga.

În concluzie, în cazul orientării mormântului de la Târgșor putem detecta analogii atât în zonele de est cât și vest/nord-vest. Totodată, merită atrasă atenția asupra faptului că în arealele sud-estice și sudice (Bulgaria, Dobrogea, Muntenia-linia Dunării) unde sunt identificate necropolele proto-bulgare, cum ar fi mormintele de la Kabiyuk, Madara Movila III M. 5 și cele mai timpurii necropole proto-bulgare orientarea este cu predilecție pe direcția N-S³⁶ și nu E-V.

5.C. Depunerea calului în mormânt

Sacrificiul calului a fost un element central al ceremoniilor funerare specifice populațiilor medievale timpurii. Animalul, odată ucis și îngropat, devine un „accesoriu”, un element de inventar al mormântului³⁷. Harnașamentul depus în mormânt alături de individ și cal reprezintă un factor determinant, ce reflectă relația strânsă dintre om și cal în cultura nomadă.

Cele mai timpurii înmormântări parțiale de cal, cum ar fi craniul de cal, picioarele și coapsele învelite în piele (de cele mai multe ori fără harnașament!) există încă din epoca scitică (Glinoie, Jeleznodorjniji, etc.)³⁸. Alternativ, în estul Europei acest gen de depuneri datează din secolele IV-V și apar în mormintele considerate a fi alane sau hunice³⁹, ele putând fi plasate geografic până aproape de Viena⁴⁰. În Bazinul Carpatic înmormântările parțiale de cai pot fi asociate și cu epoca avară timpurie, perioadă în care apare o formă foarte similară cu cea a ritualului înmormântării la Târgșor⁴¹. De la sfârșitul secolului VII și până în secolul IX acest tip de depunere începe să dispară⁴², fiind înlocuită de înmormântările cu cal întreg⁴³.

În stepele din estul Europei asemenea înmormântări parțiale de cai sunt înregistrate atât în cadrul grupului Sipovo⁴⁴, dar mai ales cu precădere în orizontul cultural Sivașâvka, acolo unde o treime dintre morminte sunt caracterizate

²⁷ Diaconu și Diaconu 1962, 166-168.

²⁸ „...zăcea ușor aplecat înspre dreapta, în așa fel încât o parte din falca stingă se afla sub cotul stâng al luptătorului”. Diaconu și Diaconu 1962, 165.

²⁹ Vezi în acest sens: Fiedler 1992, Vol. I; Чуперкэ 2020, 313-327.

³⁰ Lőrinczy, G. 1987-1989, 161-171; Gáll 2018; Gulyás 2023, 701-756.

³¹ Madgearu 1996, 154.

³² Coja 1977, 167, Pl. IX.

³³ Despre conceptul de Europa de Est: Wolff 2000.

³⁴ Храпунов și Казанский 2015, 182-186.

³⁵ Комар 2006, 125-133; Комар et al. 2006, 245-374; Ращев 2005, Tabl. 9; Curta 2019, 33-70.

³⁶ Fiedler 1992, Abb. 113; Ращев 2008, 202, Obr. 75, Tab. CXXV.

³⁷ Szenthe și Gáll 2022b, 315-317.

³⁸ M. Lezsák 2022, 255-258.

³⁹ Bóna 1979, 20; Мамаев et al. 2011, 108-114.

⁴⁰ Bóna 1991, 150-152; Nagy 2010, 137-175; Kulcsár 2018, 381-393; Kiss P. 2022, 267-291.

⁴¹ Bóna 1979, 21.

⁴² Bende 2017, 308, nota 515.

⁴³ Szenthe și Gáll 2022b, 315-335.

⁴⁴ Spre exemplu: Мамаев et al. 2011, 108-114.

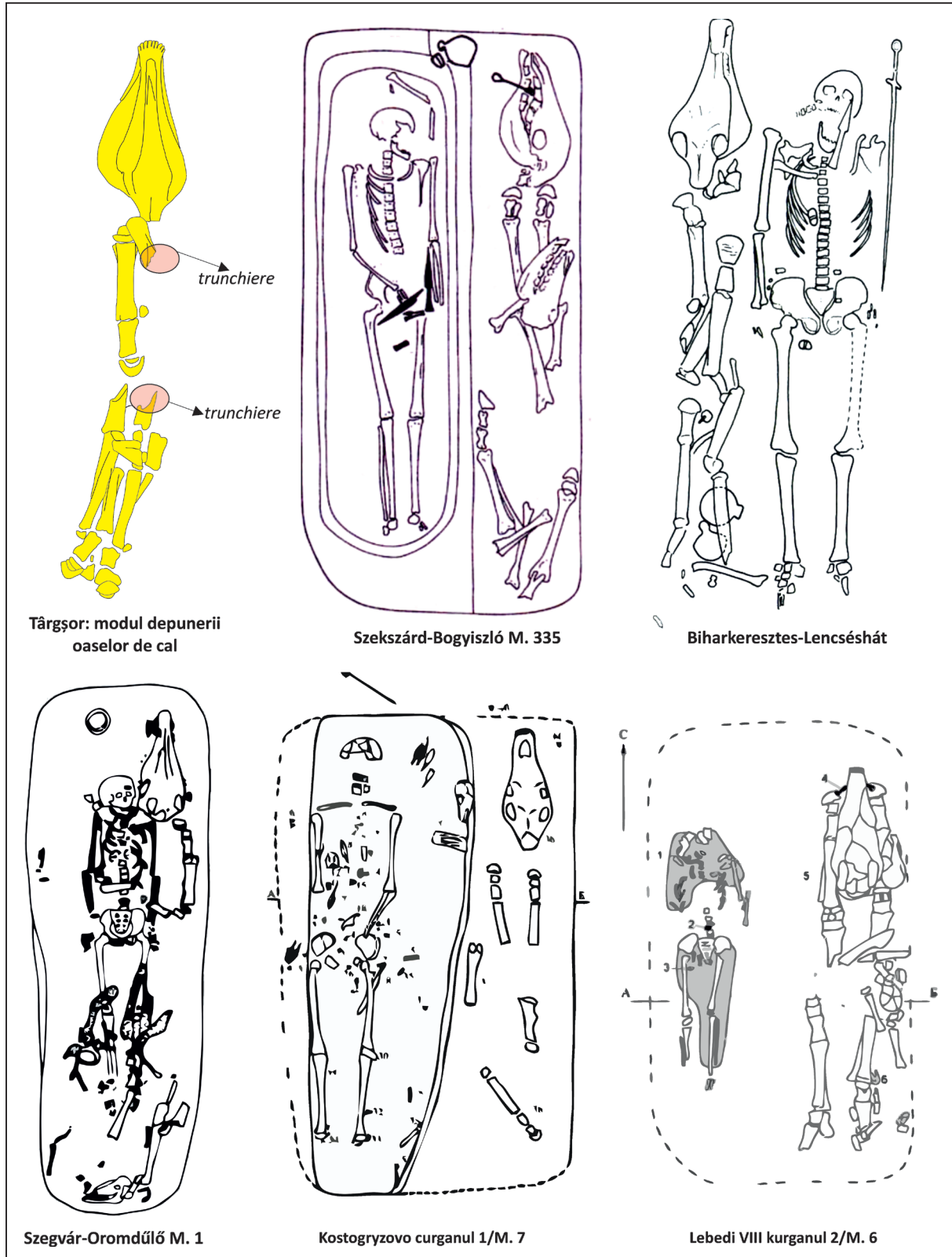


Fig. 2/A. Modul de depunere al oaselor calului de la Tărgșor și analogiile sale.

de acest ritual⁴⁵. Astfel de practici au putut fi identificate și în morminte din regiunea râului Kuban⁴⁶. Potrivit observațiilor lui R. Rashev tipurile de înmormântări ce prezintă analogii față de mormântul de la Tărgșor sunt

⁴⁵ Комар et al. 2006, 314.

⁴⁶ Атавин 1996, 209.

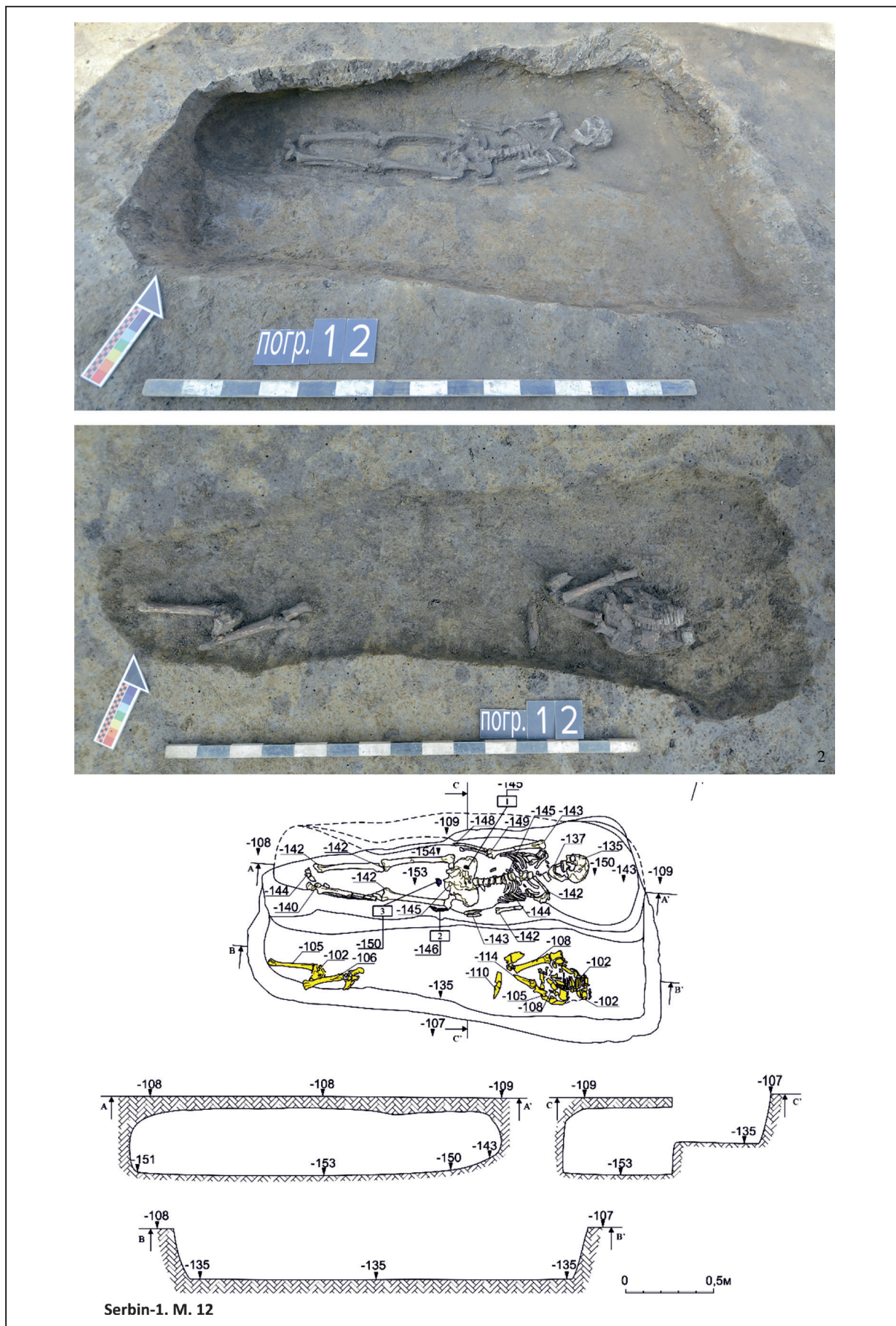


Fig. 2/B. Modul de depunere al oaselor calului de la Târgșor și analogiile sale.

caracteristice mai ales pentru regiunea Crimeea⁴⁷, însă cazuri cunoaștem și din regiunile de la nord de Caucaz, din zona râului Kuban (Serbin-1. M. 12⁴⁸) (Fig. 2/B).

Date privind înmormântări parțiale de cai provin însă și din alte regiuni⁴⁹, un exemplu relevant este Bulgaria secolului VIII, la Kabiyuk⁵⁰ și Divdyadovo⁵¹ acolo unde membrele inferioare și capul calului au fost așezate la picioarele defunctului.

Dintre cele trei tipuri de înmormântare alături de părți din cal⁵² cea de la Târgșor reprezintă varianta în care *capul și membrele inferioare ale calului păstrate cel mai probabil în pielea lui⁵³ sunt așezate în mormânt*, respectând aproximativ ordinea anatomică. Potrivit clasificării lui A. Kiss, înmormântarea cu resturile de cal de la Târgșor se încadrează în grupa a II-a (*craniul și oasele lungi pe partea stângă a scheletului uman*)⁵⁴, în timp ce la I. Bóna, într-o manieră similară, îi este atribuită varianta a II-a⁵⁵. Selectiv, vom enumera câteva exemple în acest sens, ce pot fi definite ca aparținând sau încadrându-se în grupa a II-a a lui Attila Kiss. Cele mai importante cazuri⁵⁶ sunt cele din epoca avară timpurie, îndeosebi cele de la est de Tisa (ex.: Biharkeresztes-Lencsés⁵⁷, Makó-Mikocsa halom M. 61⁵⁸, Szegvár-Oromdűlő M. 1, 107, 350, 517, 539, 626, 666, 710, 743, 748, 800, 892)⁵⁹, dar pot fi identificate exemple și în microzone ale Transdanubiei (Babarc M. S-1, 24, 43 și 91⁶⁰, Szekszárd-Bogyiszlói út M. 335⁶¹), respectiv Bazinul Transilvaniei (Unirea-Vereșmort)⁶². Astfel de morminte, cu ritual de depunere a părților calului provin și din Estul Europei, putând fi citate înmormântările de la Kostogryzovo-tumulul 1/M. 7⁶³, Bereznovka-tumul 111/M. 1⁶⁴, Lebedi VIII-tumul2/M. 6⁶⁵ sau Serbin-1 M. 12⁶⁶.

Totodată, este important de amintit că această formă de înmormântare parțială cu cal lipsește din zonele de la sud de Dunăre, respectiv din Dobrogea, conform informațiilor arheologice de până acum.

5.D. Relația dintre sexul și vârsta individului de la Târgșor cu sexul și vârsta calului

Descoperirile prezentate anterior ne oferă prilejul de a realiza o analiză comparativă între sexul și vârsta biologică a defuncțiilor cu sexul și vârsta cailor ce îi acompaniază. Ca metodă de lucru a fost formulată o întrebare principală, prin care se urmărește o mai bună înțelegere a fenomenului, și anume *există o legătură între vârsta și sexul individului și vârsta și sexul calului care a fost deus alături?*

Din motive legate de stadiul actual al cercetărilor am optat pentru a urmări fenomenul în contextul grupei a II-a a lui A. Kiss în care se încadrează și mormântul de la Târgșor. Într-un tabel s-a încercat sistematizarea tuturor elementelor de ritual considerate a fi caracteristice pentru aceste morminte:

⁴⁷ Рашев 2007, 90–91.

⁴⁸ Sokolov și Gulyás 2023, 30, Fig. 5–6.

⁴⁹ O listă în acest sens care a urmărit din perspectivă europeană, cu literatura aferentă: Gáll 2012, 139–140, nota 34.

⁵⁰ Рашев 2008, 202, Obr. 75.

⁵¹ „Parts of horse skeletons (or horse skin?) are found in inhumation graves, together with elements of horse harness and stirrups (Târgșor, Divdyadovo, Kabiyuk). This circumstance seems to be an irrefutable proof that the graves belonged to equestrian warriors, further supported by the saber in Kabiyuk and the axe in Divdyadovo”. Daskalov 2017, 49.

⁵² Clasificarea a fost realizată de Attila Kiss (1962) și István Bóna (1979, 21).

⁵³ Analiză chimică în cazul unui mormânt din secolul al X-lea a probat observațiile arheologice: Pálóczi-Horváth 1971, 40–41.

⁵⁴ Kiss 1962, 158.

⁵⁵ 2. „A felszerszámozott lóbőrt a ló anatómiai rendjének megfelelően eligazgatva „kiterítve” helyezik a sírba” („Pielea de cal înhămată este așezată în mormânt „împrăștiată” în conformitate cu constituția anatomică al calului.” [traducerea autorilor]). Bóna 1979, 21.

⁵⁶ Kiss în articolul său (1962, 158) a enumerat: Deszk-situl D M. 175 (Csallány 1943, 160–170), Hódmezővásárhely-Százázér (Korek 1942, 156), Mór-Akasztódomb M. 21 (Török 1954, 54–56), Tiszavárkony M. 46 (Kiss 1962, 158).

⁵⁷ Mesterházy 1987, 5. kép/Abb. 5.

⁵⁸ Balogh 2016, Resim 2.

⁵⁹ Lőrinczy 2020, 15–17, 57–58, 149–150, 159–160, 166–171, 196–198, 209–210, 231–232, 262, 268–272, 281–282, 317–318, Figs. 4, 69, 184, 197, 205, 208, 241, 259, 288, 317, 319, 330, 335, 352, 391.

⁶⁰ Gallina et al. 2022, 14–15.

⁶¹ Rosner 1999, 44: Abb. 6, 46–47.

⁶² Rustoiu și Ciută 2008, 71–98.

⁶³ Комар 2006, Рис. 36.

⁶⁴ Рашев 2007, 202, Tabl. 52/3.

⁶⁵ Скарбовенко și Лифанов 2012, 46, Рис. 12.

⁶⁶ Sokolov și Gulyás 2023, 30, Fig. 5–6.

Tabelul 2. Înmormântare cu resturi de cal (Kiss, grupa a II-a), sexul și vârsta biologică ale defuncțiilor

Sit/mormânt	Sex	Vârsta (ani)	Orientarea	Sexul calului	Vârsta	Observații
Biharkeresztes-Lencsésbát	masculin*					*identificat pe baza inventarului
Makó-Mikocsa halom 61	masculin*					*identificat pe baza inventarului
Szegvár-Oromdűlő 1	feminin	16-18	NE-SV	Iapă	4 ½ ani	subadult
Szegvár-Oromdűlő 107		8-9	ENE-VSV		3-3½	subadult
Szegvár-Oromdűlő 350	masculin	40-59	NE-SV	Armăsar	3,5-4	
Szegvár-Oromdűlő 517	feminin	15-16	ENE-VSV	armăsar (subadult)	2½-3	
Szegvár-Oromdűlő 539	masculin	45-50	NE-SV	Armăsar	4½-5	
Szegvár-Oromdűlő 626	masculin	23-39	NE-SV	Armăsar	15-16	
Szegvár-Oromdűlő 666	masculin	20-22	NE-SV	Armăsar	3,5-4	
Szegvár-Oromdűlő 710	indeterminabil	8-9	ENE-VSV		juvenis	mânz foarte tânăr
Szegvár-Oromdűlő 743	indeterminabil	9-11	NE-SV	Armăsar	10-11	
Szegvár-Oromdűlő 748	indeterminabil	8-9	ENE-VSV	Armăsar	1-1¼	subadult
Szegvár-Oromdűlő 800	masculin	23-X	NE-SV		2-2½	subadult
Szegvár-Oromdűlő 892	masculin	40-50	ENE-VSV	Armăsar	8-9	
Babarc			E-V			Nepublicate
Szekszárd-Bogyiszlói út 335	masculin*					
Unirea-Vereșmort	masculin	28-30	E-V	Armăsar		
Kostogryzovo crg. 1/7	masculin*		NE-SV			*identificat pe baza inventarului
Lebedi VIII crg. 2/ 6		Infans I*	N-S			*potrivit desenului
Serbin-1, M. 12	masculin	40-45	ENE-VSV			

Fără să generalizăm⁶⁷, au putut fi observate următoarele tendințe:

1. În mormintelor indivizilor de sex masculin sunt depuși exclusiv armăsari.
2. În cazul mormintelor de copiii se poate observa înclinația spre a sacrifica cai mai tineri sau chiar mânji.
3. Cele două cazuri cu indivizi de sex feminin indică o imagine eterogenă, una dintre ele fiind înmormântată alături de o iapă în timp ce cea de-a doua este depusă alături de un armăsar.

În concluzie, înmormântarea femeii de vârstă înaintată de la Târgșor alături de o iapă în vârstă vine în completarea acestor observații, subliniind rolul jucat de gen și vârstă în cadrul actului funerar.

5.E. Concluzii privind ritul de înmormântare de la Târgșor

Ritualul de înmormântare cu părți de cal (grupa a II-a definită de Kiss și Bóna) de la Târgșor cu orientare E-V se înscrie în fenomenul de tradiție nomadă cunoscută în special în secolele VI-VIII în zonele de la vest de Ural, zona Volgăi, zona pre-Caucaz (mai ales zona Kuban), Crimeea, în genere stepa est-europeană⁶⁸, respectiv în secolele VI-VII

⁶⁷ Alte forme în care părțile calului au fost depuse în morminte și în care avem date atât despre scheletele umane, cât și cele de animale, arată tendința că s-au ținut cont de sexul sau/și vârsta biologică al defuncțiilor. Astfel, spre exemplu la Tiszavasvári-Kashalom M. 34 *infant II* de 12-14 ani, cu caracteristici masculine, a fost înmormântat împreună cu un mânz armăsar de 1½-2 ani (Lőrinczy și Rácz 2014, 148). La Tiszavasvári-Koldusdomb M. 18, o femeie adultă a primit un armăsar adult de 9-10 ani (Gulyás și Lőrinczy 2018a, 534). Tânărul juvenil (de sex masculin) de 15-16 ani de la Tiszavasvári-Eszenyi telek a fost înmormântat cu un armăsar de 6-7 ani (Gulyás și Lőrinczy 2018b, 534), iar individul de 26-32 de ani de la Nădlac-3M-N a fost înmormântat tot cu un armăsar de 8-10 ani (Gáll 2018, 122).

⁶⁸ Круглов, Е. В. 1990, 46-50; Атавин 1996, 208-264; Комар et al. 2006, 245-374; Рашев 2007, 90-91; Gulyás 2023, 701-756.

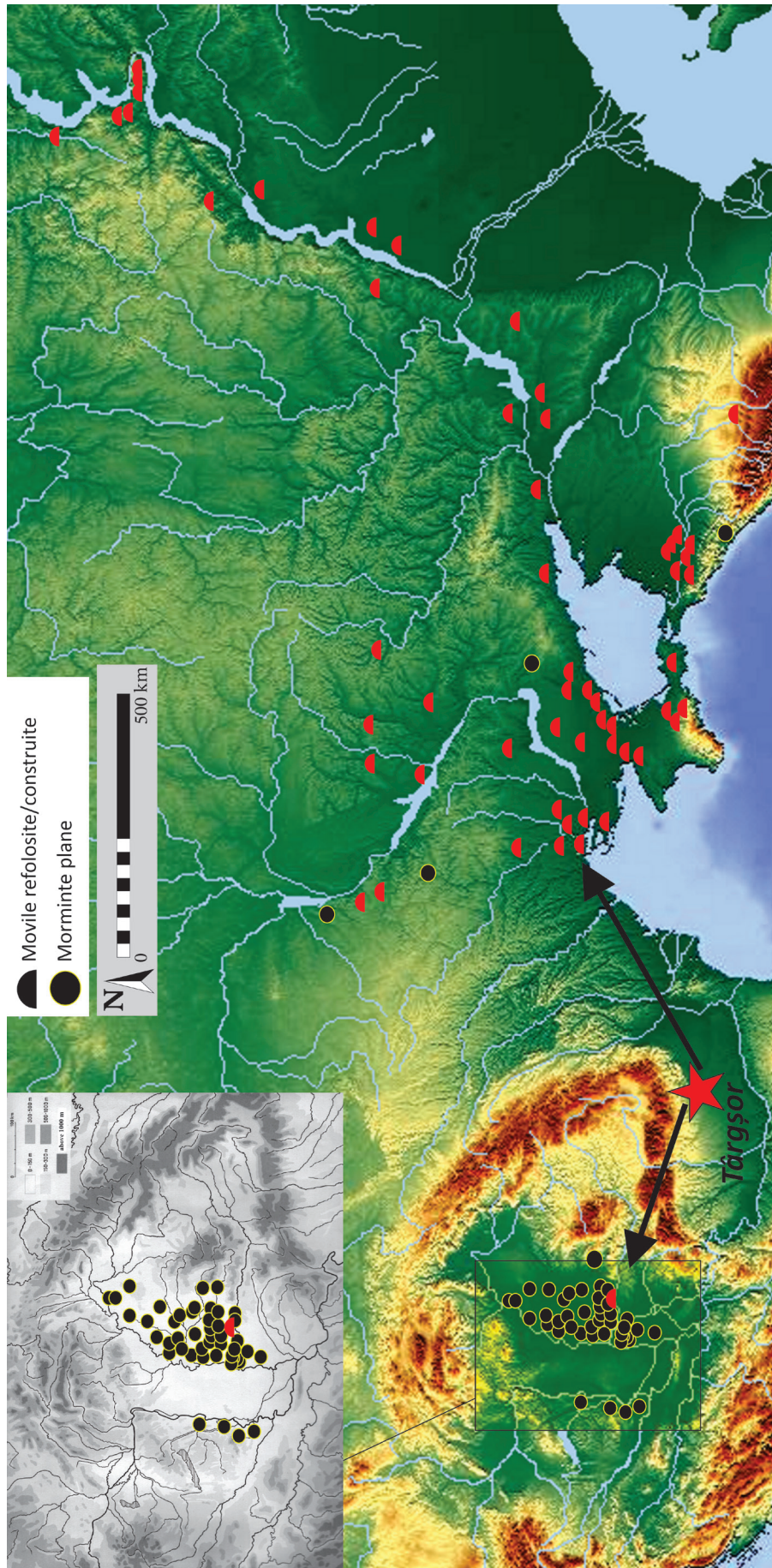


Fig. 3. Poziția mormântului de la Târgșor, distribuția geografică a siturilor arheologice ce aparțin orizontului cultural Sivasávka (Europa de Est) și a mormintelor încadrabile în fenomenul Transita în Bazinul Carpatic (harta a fost elaborată de Erwin Gáll pe baza hărții: <https://maps-for-free.com/> și folosind datele din Komap 2006, Puc. 1; Gáll 2023, Fig. 1; Gulyás 2023, 701-756, respectiv pe baza datelor înregistrate în cadrul I-III Expediții arheologice caucaziene conduse de Gabriella M. Lezsák).

în Bazinul Carpatic⁶⁹. În Bazinul Carpatic fenomenul de depunere al resturilor calului și orientarea cu tendință E-V sunt cunoscute în regiunile la est de Tisa⁷⁰, pentru ca spre finele secolului VII, odată cu apariția necropolelor mari (în șiruri), aceste ritualuri să dispară⁷¹.

Urmărind pe hartă distribuirea mormintelor în care poate fi identificat ritualul, cazul de la Târgșor se încadrează în rândurile descoperirilor ce se întind din Câmpia Maghiară și până în nordul Caucazului (Fig. 3).

6. Analiza culturii materiale

Comparat cu complexe funerare din secolele VII-VIII din Bazinul Carpatic⁷² mormântul de la Târgșor dispune de un inventar relativ modest⁷³. Dintre aceste elemente de inventar doar o parte poate fi considerată ca fiind inventarul propriu zis al individului (cuțit, amnar, așchie de cremene, capătul de bici), restul pieselor fiind accesorii de harnașament.

O parte dintre piesele de inventar, din punct de vedere cronologic, reprezintă forme comune, fără relevanță temporală, și anume amnarul, așchia de cremene, zăbala de fier și catarama de chingă de formă dreptunghiulară. Din cauza corodării masive nu a putut fi realizată o analiză amănunțită a cuțitului (considerat pumnal de autorii publicației primare). Categoriile de piese pe baza căreia datarea a fost propusă la sfârșitul secolului VII și începutul/prima jumătate a secolului VIII (vezi *Tabelul 1*) au fost catarama cu placă și cele două scărițe descoperite în mormânt.

6.A-B. Problematika cataramelor din mormânt

Prezența celor două catarami aduce în discuție posibilitatea depunerii a două centuri în mormânt. Dacă catarama simplă nu a fost însoțită de capăt de centură, în cazul cataramii complexe, duble, putem presupune prezența întregului set de garnitură. Pornind de la lipsa garniturii de centură în cazul piesei de la Târgșor, trebuie să punem întrebarea dacă nu cumva catarama cu placă semnifică mai degrabă un cadou mortuar?

6.A. Catarama din fier

Identificată pe oasele bazinului drept, catarama din fier de o formă aproximativă similară cu litera D este o prezență cunoscută în epocă. În diferite forme apare în număr foarte mare în necropolele de pe teritoriul Chaganatului Avar⁷⁴.

6.B. Catarama cu placă din aliaj de bronz

Corpul cataramii este realizat în tehnica presării și inelul este turnat, piesa fiind complet diferită față de ceea ce arheologii numesc catarami turnate datate în secolul VIII. Obiectul a fost greșit integrat în grupul *Vrap-Erseke* sau *Vrap-Velino*⁷⁵ concomitente temporale cu catarama.

Catarama din aliaj de cupru turnat, descoperită alături de individ, aparține unei game largi de obiecte ornamentate, răspândite în zona mediteraneană dar și în cele învecinate în a doua parte a secolului al VII-lea. Tipurile de catarami specifice perioadei de trecere dintre Antichitatea târzie și Bizanțul timpuriu devin populare în acest moment și se răspândesc, urmând activitatea armatei și diplomației bizantine, în întregul Bazin Mediteranean precum și la periferiile acestuia. Catarama de la Târgșor aparține de categoria tipurilor regionale rare (reprezentate de câteva obiecte), comparativ cu alte tipuri mai comune ce au mai multe variante⁷⁶.

Deși nu cunoaștem încă o analogie directă pentru această cataramă, caracteristicile sale morfologice pot fi contextualizate în cadrul culturilor materiale de la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea din estul Europei, Europa Central-Estică și sudul Europei. Ca analogie, catarama este mai apropiată, din punct de vedere structural, de materialul avar de secol VIII descoperit în Bazinul Carpatic. Forma cataramii (corpul

⁶⁹ Gulyás 2023, 701–756

⁷⁰ Gulyás 2023, 701–756.

⁷¹ Foarte precis am putut urmări acest fenomen în cazul necropolelor de la Nădlac: Gáll 2018.

⁷² În acest sens, vezi spre exemplu: Gáll 2018; Lőrinczy 2020; Garam 2018; ADAM 2002.

⁷³ Spre exemplu, Sebastian Brather a observat că fetele mai în vârstă, fetele tinere și femeile adulte aveau o proporție mai mare de bijuterii, amulete și obiecte de metal în mormintele lor decât copiii mici și femeile în vârstă, legând fenomenul de problema fertilității și căsătoriei: Brather 2004, 21.

⁷⁴ Gáll 2018, 71–82.

⁷⁵ Fiedler 1992, Vol. I: 328; Daskalov 2017, 53.

⁷⁶ Pentru tipurile de catarami bizantine datate în această perioadă vezi Daim 2000. În context vezi Szenthe 2016.

și imitația de încrustație de piatră proeminentă de pe limbă), precum și ornamentul floral-geometric (volutele asemănătoare unor panglici, floarea din interiorul medalioanelor și palmele simple care umplu spațiul triunghiular dintre medalioane) sunt trăsături bine cunoscute ale culturii materiale de influență bizantină.

În genere, cele mai apropiate paralele pot fi făcute, în acest caz, cu categorii de cataramă precum tipul Ároktó⁷⁷ și unele exemple din tipul Micheldorf-Skalistoe⁷⁸, toate datate la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea. Conform tiparului de distribuție, această amalgamare de obiecte poate fi interpretată ca aparținând genului est-mediteraneean.

Totuși, în ciuda legăturilor bizantine evidente ale cataramii, ornamentele de centură turnate dintr-o singură piesă cu nituri de prindere sunt absente în cultura materială bizantină, care se caracterizează prin bucle de prindere. Acest tip de nituri de prindere este, în schimb, larg răspândit în steпа est-europeană, de unde pare să fi circulat peste Munții Carpați în Bazinul Carpatic. Acestea sunt „trăsături morfologice ascunse” cu semnificații tehnice, indicând habitusul cultural aflat în spatele producției (de exemplu, artefactele cu nituri turnate într-o singură piesă nu puteau fi reparate sau remontate), și pot sugera un context cultural non-bizantin⁷⁹. Putem concluziona, luând în considerare caracteristicile sale morfologice, că deși catarama nu este de origine bizantină ea a fost confecționată într-un mediu puternic influențat de cultura Bizanțului.

6.C. Capătul de bici

Capătul de bici - prima oară definit conform funcției sale de către Maria Comșa - deși nu este o piesă comun întâlnită, ea apare în câteva cazuri ce aparțin atât de grupul cultural Saltovo-Maiatk⁸⁰, cât și de mediul avar din secolele VII-IX (spre exemplu Tiszafüred, Hortobágy)⁸¹. Reluând discuția, Csilla Balogh a avansat ipoteza conform căreia aceste capete, considerate până atunci a fi de bici, ar fi de fapt *capete de toiag (capete de bastoane)*, aducând ca argument mai multe fresce, statuete și respectiv paturi mortuare din Asia Centrală și din China⁸². Totuși această viziune restrictivă, alb-negru, ar trebui pusă sub semnul întrebării, îndeosebi în cazul exemplarelor în care piesa nu este alcătuită din două părți⁸³, cum este și cazul celei de la Târgșor.

Având în vedere contextul arheologic, în cazul piesei noastre, considerăm că ea juca, mai degrabă, rolul unui un capăt de bici, al cărui analogii cunoscute sunt Jánoshida-Tótképuszta M. 30⁸⁴, Jutas M. 112⁸⁵ și Pusztamérgeres M. 4⁸⁶ datate în secolele VII-IX, respectiv cazul din Altai, de la Balyk-Sook-I tumulul 11, mormântul unui nobil turcic, datat în secolele VIII-IX⁸⁷.

6.D. Amnarul, așchia de cremene

Prezente rar în mormintele femeilor, amnarul și așchia de cremene nu au relevanță în ceea ce privește datarea mormântului.

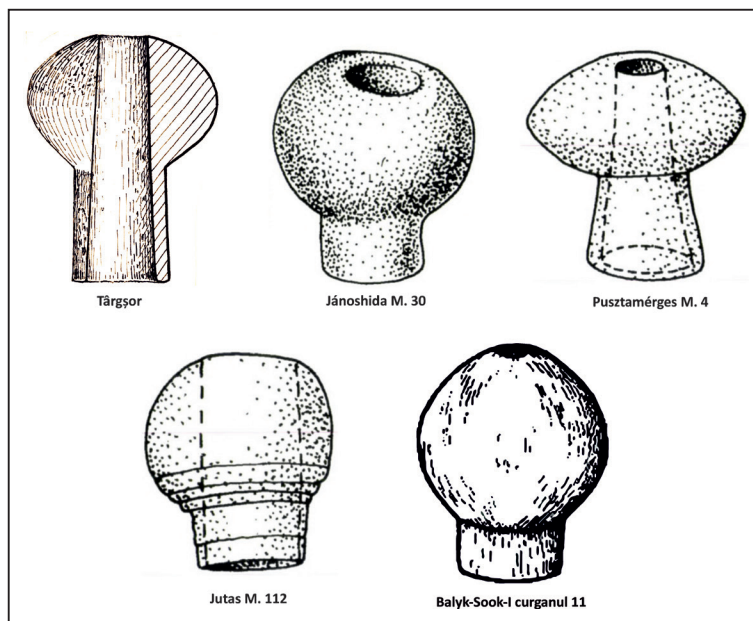


Fig. 4. Capătul de bici de la Târgșor și analogiile sale formale.

⁷⁷ Contextualizat pentru prima dată de Joachim Werner: Werner 1986. Vezi și Daim 1990; Schulze-Dörrlamm 2009; pentru o analiză mai recentă în contextul noilor descoperiri vezi Szenthe 2015a, 218–213, Abb. 1, 4–5.

⁷⁸ Daim 2000, 107–112, Abb. 27–28.

⁷⁹ Szenthe 2015b.

⁸⁰ Comșa 1982, 29, 39.

⁸¹ Garam 1995, 336, Abb. 200; Garam 1998, 109–121; Szenthe și Gáll 2022a, 219–222.

⁸² Balogh 2022, 5–9. tábla.

⁸³ Balogh 2022, 1. tábla.

⁸⁴ Erdélyi 1958, XXXIII. táb. 2.

⁸⁵ Rhé și Fettich 1931, 24, Abb. 6.

⁸⁶ Korek 1945, III. táb. 24.

⁸⁷ Kubarev și Kubarev 2003, Fig. 18.

6.E. Cuțitul

Considerat de autorii săpăturii a fi un *pumnal*, probabil pe baza lungimii și lățimii⁸⁸, este un simplu instrument, foarte probabil casnic, fără conotații și întrebunțări războinice. Importanța sa cronologică este neglijabilă.

6.F. Zăbala

Zăbala simplă, cu inele cu diametre mari este un obiect cu o istorie îndelungată, aceasta fiind folosită încă din preistorie⁸⁹. Prezența ei în mormânt sugerează depunerea căpăstrului, față de care zăbala ar fi fost separată. Detalii cum ar fi identificarea în zona botului calului a unei mici cataramă de chingă a căpăstrului, absența zăbalei din gura animalului precum și poziția acesteia, pe talpa uneia dintre scărițe, ne indică faptul că aceasta a fost separată intenționat de curelele căpăstrului.

6.G.1-2. Scărițele de șa

Scărițele identificate în groapa mormintelor semnifică, de obicei, și prezența șeii. În cazul perechii de scărițe de la Târgșor poziția acestora („*așezate pe platforma cruțată pentru părțile din corpul calului, la circa 5-10 cm de botul calului*”⁹⁰), dar mai ales lipsa cataramă mari de chingă neagă prezența șeii în mormânt. Astfel, putem presupune că cei care au organizat înmormântarea au detașat de curelele șeii cele două scărițe, depunându-le separat în groapă.

Invenția scăriței este considerată cel mai important progres tehnic al perioadei avare, ce a transformat substanțial tacticile de război din Eurasia, permițând călăreților să stea în picioare în șa în timpul luptei⁹¹.

Din cauza coroziunii puternice, scărițele de la Târgșor au fost analizate cu foarte mare grijă. La sistematizarea tuturor trăsăturilor formale a acestora, au fost luate în considerare următoarele caracteristici: a) forma urechiușei și ajurarea dreptunghiulară pentru fixarea curelei de legătură cu șaua; b) forma corpului și secțiunea precum și profilurile barelor scărițelor; c) forma tălpii și eventualele ajurări pe acestea (modă pe care o putem observa mai ales în secolele VIII-X⁹²).

Scărițele de la Târgșor prezintă diferențe tipologice majore, motiv pentru care au fost determinate ca nefiind un set identic. Având în vedere lipsa unor descoperiri de scărițe pe teritoriul Munteniei în secolele VI-VIII, analogii tipologice din Khaganatul Avar au fost folosite pentru analiză. Una dintre întrebările ce merită puse în acest context este cum se explică mai exact această diferență tipologică? Poate ea fi o dovadă a improvizației în cadrul actului funerar? Această improvizație a fost făcută într-un anumit context?

Prima scăriță (Pl. 3/8) are o urechiușă ce formează un dreptunghi vertical, conectat fără „gât” la umărul piesei, cu bare rombice și talpă cu nervură în mijloc ce se arcuiește spre interiorul corpului. Aceste caracteristici sunt reprezentative pentru tipurile de scărițe din epoca avară târzie descoperite în bazinul Dunării mijlocii⁹³.

A doua scăriță (Pl. 3/9) prezintă o urechiușă în formă de „buclă”, cu bare având secțiuni rotunde și o tălpiță ce se arcuiește spre interiorul corpului stâlpului. Caracteristicile morfologice ale urechiușei acestui exemplar sunt similare cu cele ale scărițelor epocii avare timpurii (secolele VI și VII), în timp ce caracteristica formală a tălpii arcuită înspre interiorul corpului - pe baza datărilor în literatura de specialitate - prezintă trăsături morfologice specifice pieselor ce aparțin de epoca avară târzie.

Cu scopul de a data „tradițional” aceste două scărițe, au fost folosite analogii descoperite în contexte funerare din Bazinul Carpatic. Trebuie să ținem cont și de faptul că scărițele descoperite în Bulgaria, tipologic apropiate, dar lipsite de contextual arheologic, nu pot fi folosite pentru acest tip de analiză⁹⁴. Examinarea atentă a acestor scărițe realizată de Zlata Čilinska și Éva Garam rămâne fundația cronologiei acestor tipuri de accesorii de harnașament. Scărița nr. 2 de la Târgșor are mai multe asemănări cu *tipul III Čilinska*, cu o strânsă legătură tipologică (bucla curelei) cu scărițele folosite la începutul epocii avare, fiind datat de arheologul cehoslovac în a doua jumătate a secolului al VII-lea⁹⁵. Scărița nr. 1 se încadrează în *tipul IV Čilinska*⁹⁶, considerat caracteristic epocii avare târzii

⁸⁸ Zlata Čilinská (1966, 184) numea cuțit de luptă având o lungime a lamei mai mare de 20 cm. Pentru Jozef Zábajník (1995, 252) cuțitele cu lungimea a lamei de peste 15 cm sunt arme. Pentru Gergely Csiky acest atribut este peste 20 de cm (Csiky 2015, 219).

⁸⁹ Bóna 1961, 198.

⁹⁰ Diaconu și Diaconu 1962, 168.

⁹¹ Csiky 2021, 15–27.

⁹² Szenthe și Gáll 2022a, 241–251, Fig. 103.

⁹³ Szenthe și Gáll 2022a, 241–251.

⁹⁴ Spre exemplu: Ёторов 2004.

⁹⁵ Čilinska 1966, 190, Abb. 22.

⁹⁶ Čilinska 1966, 190, 192, Abb. 22.

(secolul al VIII-lea), scărițe de acest tip putând fi identificate în sute de morminte cu schelete de cai și alături de alte piese de harnașament⁹⁷.

În concluzie, pe baza literaturii de specialitate, cele două tipuri de scărițe au fost considerate ca fiind caracteristice perioadei avare târzii. Totodată, trebuie să menționăm că acestea, chiar dacă într-un număr mai mic, pot fi identificate și mai timpuriu, în jurul mijlocului secolului al VII-lea.

6.H. Cataramă de chingă

Identificată pe craniul calului, catarama dreptunghiulară de dimensiuni mici demonstrează faptul că în timpul ceremoniei de înmormântare căpăstrul a fost lăsat pe botul acestuia. Nu are semnificație cronologică.

7. Analizele de ¹⁴C

Contradicțiile cronologice între ritualul funerar și datarea anumitor piese pe bază de tipo-cronologie clasică (în special scărița nr. 1) precum și noile rezultate apărute în urma analizelor în serie de ¹⁴C din Bazinul Carpatic⁹⁸, ne-au determinat să punem problema verificării datării mormântului prin intermediul analizei de radiocarbon. Astfel, în cadrul unui program de cercetare⁹⁹ s-a realizat analiza de radiocarbon AMS¹⁰⁰. Analizele au fost efectuate pe baza unor probe luate din osemintele umane, ocazie cu care au fost prelevate probe și pentru determinarea dietei. Din păcate, oasele calului nu au putut fi identificate în nicio colecție, motiv pentru care nu au putut fi prelevate probe.

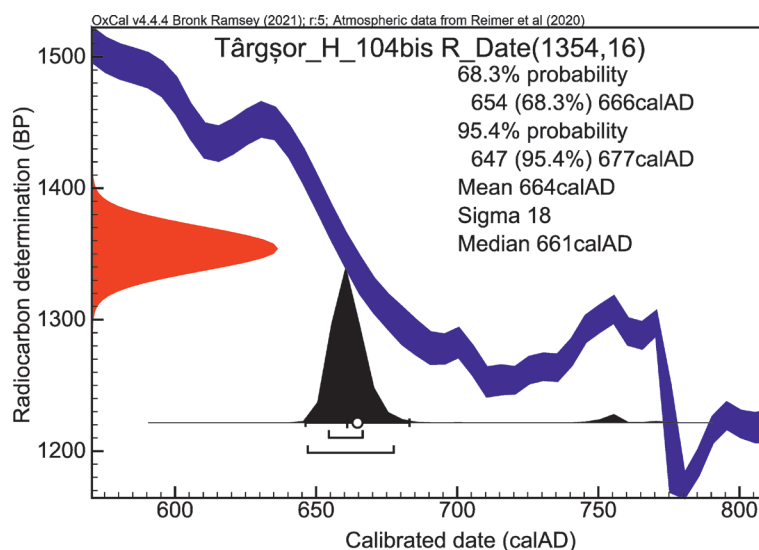


Fig. 5. Datele de radiocarbon calibrate a eșantionului uman din mormântul 104bis de la Târgșor.

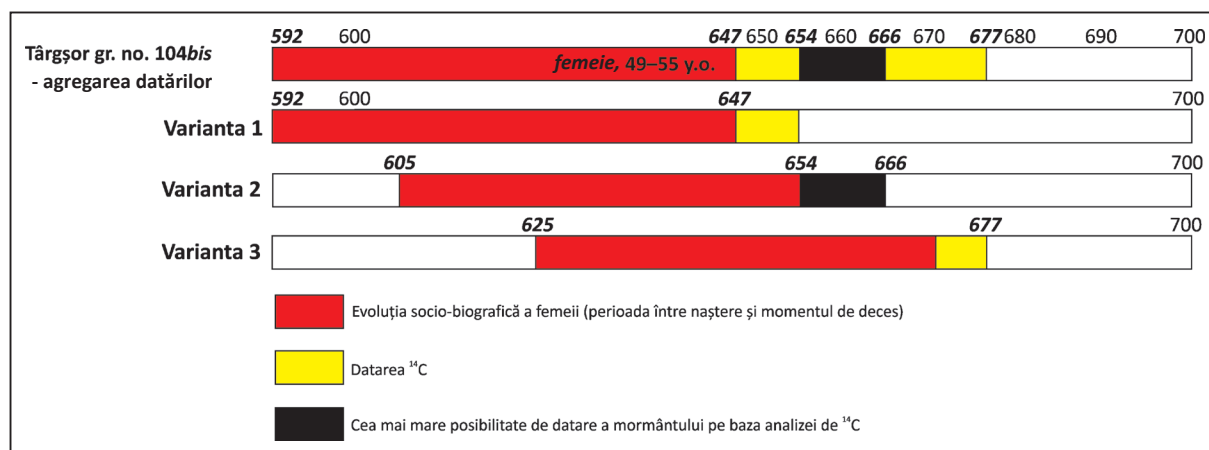


Fig. 6. Variante alternative de datare pe baza de radiocarbon și tipo-cronologia artefactelor de la Târgșor.

⁹⁷ Szenthe și Gáll 2022b, 315–335.

⁹⁸ Szenthe et al. 2024, 443–492.

⁹⁹ Proiectul nr. TKP2021-NKTA-24 a fost implementat cu sprijinul acordat de Ministerul Inovării și Tehnologiei din Ungaria din Fondul național pentru cercetare, dezvoltare și inovare, susținut în cadrul schemei de finanțare TKP2021.

¹⁰⁰ Măsurătorile au fost efectuate de laboratorul *Isotopech Zrt. Laboratory*, Debrecen. Datele convenționale au fost calibrate folosind OxCal 4.4.4 (Bronk Ramsey 2009) și curba de calibrare IntCal 20 (Reimer et al. 2020). Privind metoda de analiză de radiocarbon, a se vedea: Molnár et al. 2013.

Proba din scheletul uman a indicat în mod convențional data de 1354±16 BP. Calibrarea a indicat că individul a murit undeva între anii 647 și 677 d.Hr. cu o probabilitate de 95,4%, respectiv de 68,3% între anii 654 și 666 d.Hr. Astfel, pe baza rezultatelor de ¹⁴C, mormântul 104bis de la Târgșor a fost săpat cel mai probabil la mijlocul secolului al VII-lea, pe baza acestor rezultate putând afirma cu încredere că femeia în cauză s-a născut, aproximativ, între anii 592 și 625 d.Hr.

8. Analiza antropologică

Conform publicației inițiale, D. Nicolaescu-Plopșor a determinat la acel moment, ca scheletul ar fi aparținut unei persoane de sex masculin în vârstă de 30-40 de ani, de statură mică și care avea trăsături faciale de tip europoid și mongoloid. Concluziile antropologului descriau un călăreț care ar fi decedat într-o bătălie, identificând astfel o tăietură pe epifiza distală a humerusului stâng. Restaurarea a numeroase fragmente craniene printre care și a coxalului stâng (oase importante în determinarea sexului), dar și re-evaluarea vârstei ori a patologiei au arătat însă erori semnificative ale analizei inițiale.

Scheletul este relativ bine reprezentat dar slab conservat. Din craniu s-a putut restaura mare parte din parietalul stâng, conexat cu temporalul stâng (complet) și occipitalul, care este restaurat la rândul lui în mare parte, mai puțin zona basilară. Acesta este conexat cu porțiuni din ambele parietale și temporalul dreapta (complet). Separat, se mai identifică fragmente de sfenoid, frontal și temporale. Din masivul facial se păstrează ambele zigomatice dar separate de maxile, acestea din urmă fiind conexate. Mandibula se păstrează la nivel de corp, fără rami. Dentiție: 30 de poziții de dinți permanenți erupți, 29 de dinți permanenți prezenți, un dinte pierdut în timpul vieții.

Din coloana vertebrală axisul este singura vertebră păstrată integral, iar din restul există 15 corpuri vertebrale și fragmente din arcuri și fațetele articulare. Coastele sunt într-o stare precară de conservare, deoarece ca și restul scheletului este foarte probabil să fi fost lăsate în plin soare (posibil să fi fost și lăcuite). Centurile scapulare sunt reprezentate de ambele clavicule (fără capete) și de omoplați cu cavitățile glenoide. Din stern se păstrează un fragment de manubriu. Humerusul stâng este aproape întreg dar cu lipsuri pe ambele epifize. La cel stâng epifiza proximală este spartă iar suprafața diafizei este foarte erodată. De la radii lipsesc treimile distale. În cazul ulnelor cea dreaptă lipsește iar cea stângă este spartă proximal și îi lipsește treimea distală.

Din oasele bazinului s-au putut restaura circa jumătate din coxalul stâng, cel drept și sacrumul fiind puternic distruse de sol.

Femurul stâng este relativ întreg, iar în cazul celui drept lipsește epifiza proximală. Se păstrează ambele rotule. Ambele tibii au porțiunile proximale sparte și suprafețele diafizelor erodate. Sunt prezente ambele peronee, cu lipsuri în zona epifizelor proximale. Se păstrează oase de la mâini și de la picioare.

Toate oasele au fost puternic erodate din sol, ceea ce a dus la distrugerea suprafețelor osoase. Era la modă ca scheletele să fi lăsate în aer liber pentru mai multe săptămâni pentru a fi puse în plan și fotografiate.

Determinarea sexului: în publicația inițială autorul analizei a determinat scheletul ca fiind masculin doar pe simplul fapt că prezintă inserții musculare mai puternice și că mastoidele și linia nucală sunt relativ robuste. Restaurând coxalul stâng, am observat că mare incizură ischiatică este tipic feminină. Calculând funcții discriminante pe femurul stâng, valorile obținute au indicat o persoană de sex feminin. Per total, este un schelet gracil, de talie mică.

Estimare vârstei: în publicația inițială vârsta a fost estimată după gradul de închidere al suturilor craniene și al uzurii dentare ca fiind cuprinsă între 30-40 de ani. Utilizând metode actualizate, vârsta la deces a fost determinată ca fiind cuprinsă între 39,4 și 55 de ani. Cel mai probabil, după 50 de ani.

Ca patologie, se înregistrează o carie la M 1 maxilar dreapta și un abces la M 1 mandibular dreapta, precum și urme de artroză pe vertebre.

Pe humerusul distal dreapta nu există nicio tăietură, așa cum a fost determinat în anul 1960. De asemenea, nu s-au găsit pe coxale sau femure urme semnificative care să arate că persoana în cauză a călărit timp îndelungat.

9. Rezultatele izotopilor stabili

Valoarea probei de stronțiu, recoltată din scheletul uman, a fost verificată alături de alte două obținute din solul local. Toate cele trei probe indică valori tipice pentru un sediment Cenozoic, de loess și aluviuni, ce este foarte comun din Câmpia Maghiară și până în stepele nord-pontice¹⁰¹. Rezultatele au fost corelate cu alte șase probe din sudul României, două din Transilvania și trei din Banat, toate acestea aparținând grupei 0,709. Un exemplu de natură comparativă o reprezintă și rezultatele de la cel bine-cunoscutul războinic călăreț descoperit la Derecske-Bikás-dűlő în Ungaria¹⁰².

¹⁰¹ Knipper 2020; Ventresca Miller 2020.

¹⁰² Horváth și Palcsu 2021, 136.

Tabelul 3. Valorile de stronțiu

Situri/tip de probă	Adâncime (m)	Nivel sol	Formă de relief	⁸⁷ Sr/ ⁸⁶ Sr	±2SE
Târgșor 104bis, uman ¹⁰³	1,16		Câmpie	0,709615	0,000016
Târgșor 1960, M 13, sol ¹⁰⁴	0,72	Arheologic	Câmpie	0,709136	0,000012
Târgșor 2019, carou 17, sol	1,30	Arheologic	Câmpie	0,709072	0,000012
Enisala 2019, sol	0,30	Actual	Deal	0,709501	0,000013
Histria 1956, M 2, sol	0,40	Arheologic	Câmpie	0,709414	0,000012
Histria 2018, M 27, sol	0,35	Arheologic	Câmpie	0,709282	0,000013
Iclod 2015, M 110, sol	0,45	Arheologic	Câmpie	0,709261	0,000012
Pantelimon 2019, M 36, sol	3,00	Arheologic	Deal	0,709702	0,000010
Sultana 2012, M 2, sol	1,22	Arheologic	Câmpie	0,709720	0,000014
Slava Rusă 2019, M 141, sol	1,00	Arheologic	Câmpie	0,709055	0,000012
Nădlac-1M CX-86		Arheologic	Câmpie	0,709707	0,000015
Pecica S, M, 2015 CX_8a		Arheologic	Câmpie	0,709624	0,000015
Pecica S, M, 2015 CX-448		Arheologic	Câmpie	0,709950	0,000015
Derecske-Bikás-dűlő, apă 1 ¹⁰⁵			Câmpie	0,710132	0,000010
Derecske-Bikás-dűlő, apă 2			Câmpie	0,710150	0,000025
Derecske-Bikás-dűlő, sol	0,80	Arheologic	Câmpie	0,719290	0,000009
Derecske-Bikás-dűlő, sol	1,20	Arheologic	Câmpie	0,719044	0,000026
Derecske-Bikás-dűlő, iarbă		Actual	Câmpie	0,710000	0,001509
Derecske-Bikás-dűlő, uman 1			Câmpie	0,710459	0,000016
Derecske-Bikás-dűlő, uman 2			Câmpie	0,710295	0,000011
Derecske-Bikás-dűlő, scoică de râu			Câmpie	0,709939	0,000010

Valorile oxigenului pentru proba de la Târgșor 104bis este $\delta^{18}\text{O} = -11,43\text{‰}$, iar valorile precipitațiilor moderne pentru același sit sunt de $-7,50\text{‰}$ (https://wateriso.utah.edu/waterisotopes/pages/data_access/form.html). Valori apropiate de cele ale acestui schelet se găsesc într-o regiune dintre Saratov și Ulianovsk ori la poalele din nordul Munților Caucaz din Federația Rusă¹⁰⁶, fiind foarte probabil ca individul să se fi născut și să își fi trăit prima parte a vieții într-o regiune de câmpie cu precipitații semnificative.

Dieta este o caracteristică importantă a vieții din trecut, iar valorile obținute în acest caz sunt de $\delta^{15}\text{N} = 9,3\text{‰}$ și $\delta^{13}\text{C} = -13,7\text{‰}$; pentru comparații s-au folosit rezultate ce privesc mai ales loturi ce au fost identificate ca făcând parte din populația avară. Un studiu privind populația avară de la Sajópetri (Ungaria) a indicat un consum de plante, foarte probabil mei. Valorile de la Târgșor sunt apropiate de cele de la Sajópetri, indicând că dieta acestei persoane se baza pe surse de hrană de origine terestră, incluzând și proteine animale¹⁰⁷. Dacă scheletul din mormântul 239 de la Pecica-Situl 15/Grupul de morminte 2¹⁰⁸ și cel de la Derecske-Bikás-dűlő¹⁰⁹ se încadrează în valorile populației menționate mai sus, ca de altfel și loturile de la Tiszafüred și Hortobágy¹¹⁰.

¹⁰³ Analizat la Isotoptech Zrt (www.isotoptech.hu).

¹⁰⁴ Următoarele nouă probe au fost analizate în proiectul: *Women at the Edge of Empire* (număr grant 789859-WAEE-H2020-MSCA-IF-2017).

¹⁰⁵ János 2021, 136.

¹⁰⁶ Gerling 2013, 204, fig. 4/100.

¹⁰⁷ Noche-Dowdy 2015, 90–102, fig. 5.1-5.4.

¹⁰⁸ Gáll et al. 2023, 105.

¹⁰⁹ Major et al. 2021, 132.

¹¹⁰ Faragó et al. 2022, 12, table 2.

10. Concluzii, rezultate și probleme

Reluarea analizelor mormântului de la Târgșor a dorit să răspundă la câteva întrebări inerente legate de tendințele și metodologia de cercetare de la începutul secolului XXI. Câteva dintre aceste rezultate sunt exacte și clare, pe când altele pot fi supuse dezbaterii.

1. În ceea ce privește cronologia, mormântul, luând în considerare analiza ^{14}C , nu poate fi datat în perioada de după 680 așa cum a fost datat de marea majoritate a arheologilor, printre care și doi dintre autorii acestor rânduri (Bogdan Ciupercă, Erwin Gáll). Mormântul este plasat cronologic între anii 647-677, dar decesul femeii este foarte probabil să fi survenit în jurul anilor 650 (între 654-666). Având în vedere vârsta la deces de 49,5-55 de ani, data nașterii poate fi aproximată în intervalul 592-625.
2. Analizele de dietă arată că persoana înhumată aici a avut o dietă bazată pe mei și proteine animale.
3. Nivelul de oxigen indică o regiune cu un nivel de precipitații mai ridicat decât cel în care a fost descoperită. Din datele comparative rezultă că o astfel de zonă ar fi cea a Volgăi Mijlocii sau a Caucazului de Nord.
4. Așa cum am prezentat în cadrul *punctului 4*, dezbaterile în literatura de specialitate au vizat *identitatea etnică și datarea mormântului*. Dacă problematica datării a fost clarificată, interpretarea presupusei identități etnice continuă să ridice semne de întrebare. În literatura de specialitate termenul de avar și semnificația acestuia sunt bine cunoscute. Precum afirmă și Walter Pohl „...*The Avars were a vertically organized macrofederation...*”¹¹¹, cu o structură deosebit de eterogenă. În cadrul analizei am putut demonstra că ritualul funerar de la Târgșor dă dovadă de legături strânse, similarități atât cu mormintele descoperite în stepa est-europene cât și în Bazinul Carpatic, mai ales în regiunile de la est de Tisa¹¹². Având în vedere datarea mormântului, putem vorbi de o înmormântare „avară” din punct de vedere structural, aparținând *ethnosului politic avar*¹¹³ creat în a doua parte a secolului VI de către renumitul khagan Bayan.
5. Luând în considerare faptul că pe teritoriul Munteniei s-au mai descoperit în ultima perioadă și alte cazuri presupuse a fi similare, trebuie pusă o întrebare legată de motivul pentru care individul a fost îngropat în acest loc. Există posibilitatea ca ea să se fi stabilit temporar sau să se fi aflat pur și simplu în trecere prin zonă la momentul decesului?
6. Pe lângă observațiile micro- și macroregionale rezultatele de ^{14}C de la Târgșor ne determină să punem sub semnul întrebării exactitatea *tipocronologiei scârțelor*. Este posibil ca anumite tipuri, considerate mai târziu din cauza necropolelor mai bine cercetate din Bazinul Carpatic, să fi apărut mult mai devreme în alte zone? Ori este aceasta o eroare de datare prezentă și la Dunărea Mijlocie?¹¹⁴.
7. Diferența evidentă de rezultate observată între analiza antropologică a anilor 1960 a scheletului și cea modernă nu poate fi ignorată. Motivele pentru care ea a fost incorectă pot fi multiple, cunoștințe limitate cu privire la metode și tehnici ori presiunea de a oferi rezultate în conformitate cu opiniile politico-științifice ale vremii.

¹¹¹ Pohl 2018, 12.

¹¹² Gulyás 2023, 704–714.

¹¹³ Pohl 2018, 17–20, 44–47.

¹¹⁴ Este probabil ca rezultatele lui Čilinska și Garam să necesite a fi reanalizate în viitor.

BIBLIOGRAFIE

- Badea, L. 1992. Geografia României. vol. 4 Regiunile Pericarpătice; Dealurile și câmpia Banatului și Crisanei, Podisul Mehedinți, Subcarpații, Piemontul Getic, Podisul Moldovei. București: Editura Academiei Române.
- Balogh, Cs. 2016. Karpat Havzasi'nda bir avar yay ustasinin mezar kalintilari. Eski türklerde bileşik (kompozit) yay yapimina ilişkin arkeolojik bulgular. *Art-Sanat* 6: 109–120.
- Balogh, Cs. 2022. Megjegyzések az avar kori csont botvégekhez. *Archaeologica Cumanica* 5: 61–89.
- Bálint, Cs. 1989. Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Donau und Volga vom 8. bis 10. Jahrhundert. Wien: Böhlau.
- Bende, L. 2017. Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 8. Budapest: Archaeolingua.
- Bolomey, Al. P. 1962. Osemintele de cal. *Studii și cercetări de istorie veche* 13: 174–175.
- Bóna, I. 1961. Az újhartyáni germán lovassír. *Archaeologiai Értesítő* 88: 192–207.
- Bóna, I. 1979. A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. *Archaeologiai Értesítő* 106: 3–30.
- Bóna, I. 1991. Das Hunnenreich. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Brather, S. 2004 (2005). Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheim zur Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 32: 1–58.
- Bronk Ramsey, C. (2009). Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51/1: 337–360.
- Coja, M. 1977. Cuptoare antice descoperite în raza cetății de pe Capul Dolojman. *Peuce* 6: 163–179.
- Comșa, M. 1982. Östliche Elemente im Karpaten-Raum im 7.–8. Jh, in: Kaufmann, H. (Hrsg.) *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege Beiheft 17. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2 Afd.*: 11–40. Berlin: Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Comșa, M. 1989. Betrachtungen über das Diadem von Balteni im Zusammenhang mit den Ereignissen der Jahre 670/680. *Problemi na prabalgarskata istorija i kultura* 1: 77–86.
- Curta, F. 2019. Ethnicity in the Steppe Lands of the Northern Black Sea Region During The Early Byzantine Times. *Archaeologia Bulgarica* 23/1: 33–70.
- Curta, F. 2023. Pierit-au avarii? O privire dinspre Europa de răsărit. *Plural* 11/2: 27–44.
- Čilinska, Z. 1966. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zamky. Bratislava: Vydavateľ'stvo Slovenskej akadémie vied.
- Csallány, D. 1943. A Deszk D. számú temető avar sírjai. *Archaeologiai Értesítő* 56: 160–170.
- Csiky, G. 2015. Avar-Age Polearms and Edged Weapons: Classification, Typology, Chronology and Technology. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* 32. Leiden – Boston: Brill.
- Csiky, G. 2021. The transformation of horse riding in the steppes during the 1st millennium AD. Consideration on the spread of stirrups in Eurasia, in: Daim, F., Meller, H. și Pohl, W. (hrsg.) *From the Huns to the Turks. Mounted Warriors in Europe and Central Asia. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle* 23: 15–27. Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.
- Daim, F. 1990. Der awarische Greif und die byzantinische Antike, in: Friesinger, H. și Daim, F. (eds.) *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II. Österreichische Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Denkschriften Bd. 204, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung Bd. 13*: 273–303. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Daim, F. 2000. „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts, in: Daim, F. (hrsg.) *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 7: 77–204, Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
- Daim, F. 2003. Vom Umgang mit toten Awaren. Bestattungsgebräuche im historischen Kontext, in: Jarnut, J. și Wemhof, M. (hrsg.) *Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-historisches Forum*: 41–60. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Diaconu, Gh. 1965. Țirgșor. Necropola din secolele III-IV e.n. București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Diaconu, P. și Diaconu, Gh. 1962. Un mormânt de călăreț din secolul VII descoperit la Țirgșor. *Studii și cercetări de istorie veche* 13: 165–171.

- Effros, B. 2002. *Caring for Body and Soul. Burial and the Afterlife in the Merovingian World*. Pennsylvania The Pennsylvania State University Press.
- Erdélyi, I. 1958. A jánoshidai avar temető. *Régészeti Füzetek* II/1. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum - Történeti Múzeum.
- Faragó, F., Gáll, E., Gulyás, B., Marcsik, A., Molnár, E., Bárány, A. și Szenthe, G. 2022. Dietary and cultural differences between neighbouring communities: A case study on the early medieval Carpathian Basin (Avar and post-Avar period, 7th-9th/10th centuries AD). *Journal of Archaeological Science: Reports* 42: 103361.
- Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau I–II*. Universität Forschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Fiedler, U. 1996. Spatawarenzeitliche Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). *Germania* 74: 248–264.
- Gallina, Zs., Gulyás, B., Gulyás, Gy., Harangi, F. și Tóth, Zs. 2022. Early Avar Cemetery in Babarc. Preliminary Report. *Hungarian Archaeology* 11. 11/4: 12–27. <https://doi.org/10.36338/ha.2022.4.1>.
- Garam, É. 1995. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary* 3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Garam, É. 1998. Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998: 109–119.
- Garam, É. 2018. Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek III. *Monumenta Avarorum Archeologica* 12. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, MTA Bölcseszettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet. 10.62150/MAA.12.2018.
- Gáll, E. 2012. Márton Roska and archaeology in Transylvania: from early 20th to 21st century. Some critical notes to the Hungarian-Armenian scholars early medieval studies and recent evolution of archaeology in Transylvania. *Acta Archaeologica Carpathica* 47: 127–165.
- Gáll, E. 2013. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői / 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 6. Vol. I–II. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia. <https://doi.org/10.62150/HONF.6.1.2013>.
- Gáll, E. 2018. At the Periphery of the Avar Core Region. 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica–Nădlac Motorway Rescue Excavations). *Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum* 13. Paris–Budapest: Éditions L’Harmattan.
- Gáll, E. 2023. “Avars before Avars”? On the “first generation” of the conqueror population in the 6th century in the regions east of Tisza in the light of archaeological and 14C analyses. *Ziridava. Studia Archaeologica* 37: 119–166.
- Gáll, E., Hőgyes, M. H. și Fülöp, R. 2021. Despre ce ne vorbesc hărțile? Despre lipsa necropolelor din perioada secolelor VIII–X în Transilvania Estică și Centrală, respectiv în nordul și centrul Olteniei și Munteniei: între stadiul cercetării, contextualizare regională, statutul periferic și habitusul cultural. *Analele Banatului* 28: 139–170.
- Gáll, E., Mărginean, F., Hőgyes, M. H. și Vasile, G. 2023. Pedeașă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica-Situl 15. *Materiale și Cercetări Arheologice (Serie Nouă)* 19: 101–118.
- Gerling, C. 2015. *Prehistoric Mobility and Diet in the West Eurasian Steppes 3500 to 300 BC. an Isotopic Approach*. Topoi – Berlin Studies of the Ancient World/Topoi – Berliner Studien der Alten Welt. Berlin – München – Boston: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110311211>.
- Gulyás, B. 2022. Populations of East European steppe origin in the cemeteries of Szekszárd-Bogyiszlói Street and Kölked-Feketekapu B (7th century AD). *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2022: 159–174.
- Gulyás, B. 2023. Cultural connections between the Eastern European steppe region and the Carpathian Basin in the 5th–7th centuries AD: The origin of the Early Avar Period population of the Trans-Tisza region. *Dissertationes Archaeologicae* 3.11: 701–756. 10.17204/dissarch.2023.701.
- Gulyás B. și Lőrinczy, G. 2018a. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei IV. A tiszavasvári–koldusdombi kora avar kori temető, in: Nagy, M. L. și Szőlősi, K. L. (szerk.), „Vadrózsából tündérsípöt csináltam”. *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. Születésnapjára / „To make a fairy’s whistle from a briar rose” Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday*: 529–559. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum.
- Gulyás B. și Lőrinczy, G. 2018b. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei V. Kora avar kori padmalyos temetkezés Tiszavasvári-Eszényi-telekről, in: Varga, M. și Szentpéteri, J. (szerk.) *Két világ határan*: 89–109. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 6. Kaposvár: Rippl-Rónai Múzeum. doi: 10.26080/krmkozl.2018.6.89.

- Harhoiu, R. 2008. Dunărea de Jos în epocă romană târzie și în epoca migrațiilor. *Materiale și Cercetări Arheologice* S. N. 4: 61–97.
- Härke, H. 2000. Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 19: 369–381.
- Horedt, K. 1968. Das Awarenproblem in Rumänien. *Študijské Zvesti* 16: 103–120.
- János, A. (ed.) (2021). A kagán lovasa. Avagy egy avar páncélos életre keltése / The khagan's horseman. Breathing life into a warrior of the Avar period. Exhibition catalogue. Debrecen: Déri Museum.
- Kiss, A. 1962. Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962: 153–162.
- Kiss P., A. 2022. A szarmaták és a gepidák között. A hun/nomád emlékanyag azonosításának problémái a részleges lovastemetkezések példáján keresztül, in: Hoppál, B. și Szabados, Gy. (szerk.) *Mítosz és történelem II. tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára. Első kötet: 267–291.* Budapest: Európai Folklór Intézet – Magyar vallástudományi társaság.
- Korek, J. 1942. A szárazérdülői avar lovassír. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 18: 156–159.
- Korek, J. 1945. Két Szeged-környéki avar temető. *Folia Archaeologica* 5: 102–116.
- Knipper, C., Odor, J. G., Mende, B. G., Rácz, Zs., Kraus, S., Gyseghem, R. von, Friedrich, R., Vida, T. (2020). Coalescing traditions-Coalescing people: Community formation in Pannonia after the decline of the Roman Empire. *PLoS ONE*, 15/4: 2020: e0231760.
- Kubarev, G.V. și Kubarev, V.D. 2003. Noble Turk Grave in Balyk-Sook (Central Altai). *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 16: 64–82.
- Kulcsár, V. 2018. Hun kori nyüzött lovas temetkezés Üllőről, in M. L. Nagy and K. L. Szőlősi (szerk.), „Vadrózsából tündérsípot csináltam”. *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára: 381–393.* A Jósa András Múzeum Kiadványai 73. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum.
- M. Lezsák, G. 2022. Új adatok a honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezéseinek eredetéhez, in: Hoppál, B. – Szabados, Gy. (szerk.) *Mítosz és történelem I. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. Születésnapjára: 267–291.* Budapest: Budapest: Európai Folklór Intézet – Magyar vallástudományi társaság.
- Lőrinczy, G. 1987–1989. Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32: 161–171.
- Lőrinczy, G. 2020. A szegvár-oromdülői 6–7. századi temető. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 14. Budapest – Szeged: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Régészettudományi Intézet Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport.
- Lőrinczy, G. și Rácz, Zs. 2014. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári–Kashalom-dűlő kora avar kori temetkezései. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 56: 141–217.
- Madgearu, A. 1997. Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII. București: Editura Universității din București.
- Major, I., Horváth, A. și Futó, I. 2021. Miről árulkodik az avar lovas stabil szén- és nitrogénizotópos vizsgálata, in A. János (szerk./ed.), *A kagán lovasa. Avagy egy avar páncélos életre keltése/The khagan's horseman. Breathing life into a warrior of the Avar period. Exhibition catalogue: 129–133,* Debrecen: Déri Museum.
- Mesterházy, K. 1987. Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. *Folia Archaeologica* 38: 219–242.
- Molnár, M., Rinyu, L., Veres, M., Seiler, M., Wacker, L., Synal, H.-A., 2013a. EnvironMICADAS: a mini 14C AMS with enhanced Gas Ion Source Interface in the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (HEKAL), Hungary. *Radiocarbon* 55/2: 338–344. <https://doi.org/10.1017/S0033822200057453>.
- Nagy, M. 2010. A Hun-Age Burial with Male Skeleton and Horse Bones Found in Budapest, in F. Curta (ed.), ed. *Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages Vol. 32: 137–175,* Turnhout. Brepols.
- Narayanamurti, V. și Jeffrey Tsao Y., J. 2021. *The Genesis of Technoscientific Revolutions Rethinking the Nature and Nurture of Research.* Harvard University Press.
- Nicolaescu-Ploșșor, D. 1965. Studiu antropologic asupra osemintelor umane din mormântul de călăreț de la Tîrgșor. *Studii și Cercetări de Antropologie*, 2, 1: 51–61.
- Noche-Dowdy, L. D. 2015. Multi-Isotope Analysis to Reconstruct Dietary and Migration Patterns of an Avar Population from Sajópetri, Hungary, AD 568-895. Master of Arts, University of South Florida (manuscript).

- Horváth, A. și Palcsu, L. 2021. Az avar lovas eredetének vizsgálata stroncium izotóparányméréssel, A. János (szerk./ed.), A kagán lovasa. Avagy egy avar páncélos életre keltése/The khagan's horseman. Breathing life into a warrior of the Avar period. Exhibition catalogue: 135–137. Debrecen: Déri Museum.
- Pálóczy-Horváth, A. 1971. X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság Homokbányájában. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 1: 7–46.
- Pohl, W. 2018. The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Reimer, P., Austin, W., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R., Friedrich, M., Grootes, P., Guilderson, T., Hajdas, I., Heaton, T., Hogg, A., Hughen, K., Kromer, B., Manning, S., Muscheler, R., Palmer, J., Pearson, C., van der Plicht, J., Reimer, R., Richards, D., Scott, E., Southon, J., Turney, C., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., & Talamo, S. 2020. The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). Radiocarbon 62.
- Rhé, Gy. și Fettich, N. 1931. Jutas und Öskü. 2 Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Prag: Seminarium Kondakovianum.
- Rosner, Gy. 1999. Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße. Monumenta Avarorum Archeologica 3. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia.
- Rusu, M. 1981. Le populations du groupe turc, les Slaves et les autochtones du bassin carpatodanubien aux VIe–IXe siècles. Revue roumaine d'histoire 20: 19–30.
- Rustoiu, G. T. și Ciută, M. 2008. Mormântul unui călăreț avar recent descoperit la Unirea – Vereșmort (jud. Alba). Apulum 45: 71–98.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2009. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Bd. 30,1. Mainz: Römisch-Germanische Zentralmuseum in Mainz.
- Sokolov, P. și Gulyás, B. 2023. Graves of the early medieval nomads from the eastern Azov region. Archaeologiai Értesítő 148/1: 29–48.
- Szenthe, G. 2015a. Randerscheinungen einer Randkultur. Awarischer Männerrepräsentation und mediterraner Einfluss in Randgebieten des Karpatenbeckens, in: Cosma, C. (ed.) Warriors, weapons and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin: 215–250. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
- Szenthe, G. 2015b. Ein osteuropäischer Schnallentyp aus dem 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Peripheriale Verbindungen zur Zeit der byzantinischen Dominanz. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 66: 341–378.
- Szenthe, G. 2016. Crisis or Innovation? A Technology-Inspired Narrative of Social Dynamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century, in: Bollók, Á., Csiky, G. și Vida, T. (eds.) Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und Historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday: 351–370. Budapest: Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences.
- Szenthe, G. și Gáll, E. (with the contributions of Bajnóczy, B., Bárány, A., Barkóczy, P., Faragó, N., Horváth, A. M., Marcsik, A., Mozgai, V., Tóth, E. H., and Török, B.) 2022a. Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. Egy elit csoport hagyatéka a 8–10. századi Észak-Tiszántúlról / The early medieval cemetery at Hortobágy-Árkus. A 8th–10th century elite group from the Northern Transisza Region. Archaeologia Hungarica 52. Budapest: Hungarian National Museum.
- Szenthe, G. și Gáll, E. 2022b. Steppe nomadic cultural phenomena in the context of a settled society – equestrian and weapon graves in the Late Avar-period Carpathian Basin (late 7th to early 9th century), in: Meller, H. și Daim, F. (hrsg.) Grenzüberschreitungen - Reiternomaden in Mitteleuropa, ihre östlichen Wurzeln und Verbindungen / Crossing boundaries - mounted nomads in Central Europe, their eastern roots and connections: 315–335. Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.
- Szenthe, G., Faragó, N. și Gáll, E. 2024. Chronological problems of the 7th–10th-century AD Carpathian Basin in light of radiocarbon data. Dissertationes Archaeologicae, 3(11): 443–492. Doi: 10.17204/dissarch.2023.443.
- Teodor, D. Gh. 1999. Elemente nomade din secolele VI–VIII în regiunile de la est și sud de Carpați. Mousaios 5: 71–90.
- Török, Gy. 1954. Kora avar sírok Móron. Archaeologiai Értesítő 81: 54–60.

- Ventresca Miller, A. R., Johnson, J., Makhortykh, S., Gerling, C., Litvinova, L., Andrukh, S., Toshev, G., Zech, J., le Roux, P., Makarewicz, C., Boivin, N., și Roberts, P. 2021. Re-evaluating Scythian lifeways: Isotopic analysis of diet and mobility in Iron Age Ukraine. *PLoS ONE* 16/3: e0245996, 2021.
- Verostick, K. A. 2020. Characterizing childhood and diet in Migration Period Hungary. USF Tampa Graduate Theses and Dissertations.
- R. Vidal-Ronchas, R., Rajić Šikanjić, P., Premužić, Z., Rapan Papeša, A. și Lightfoot, E. 2019. Diet, sex, and social status in the Late Avar period: stable isotope investigations at Nuštar cemetery, Croatia. *Archaeological and Anthropological Sciences* 11: 1727–1737.
- Wolff, L. 2000. *Inventarea Europei de Est*. București: Editura Humanitas.
- Zábojník, J. 1995. Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. *Slovenská arceológia* 43/2: 205–336.
- Атавин, А. Г. 2008. Погребения VII – начала VIII вв из Восточного Приазовья, in: Сташенков, Д. А. (отв. ред.) *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.*: 208–264, Samara: Samarskij Oblashtnoj Isztoriko-Krajevedcseszskij Muzej im. P. V. Alabina.
- Daskalov, M. 2017. Българският колан / Bulgarian Belt, in: Даскалов, М., Горянов, С., Райчева, М. și Грозданова, Г. (eds.): *Езическа България/Pagan Bulgaria*. Езическа България: власт и общество/ Pagan Bulgaria: Power and Society: 41–54. София: НАИМ при БАН.
- Йотов, В. 2004. Въръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI в.). Варна: Зограф.
- Комар, А. В. 2006. Перещепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников в Восточной Европы в VII. – нач. VIII в., in *Степи Европы в эпохусредневековья* 5: 7–244. Донецк: ДонНУ.
- Комар, А. В., Кубышев, А. И., și Орлов, Р. С. (2006). Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного, in *Степи Европы в эпохусредневековья* 5: 245–374. Донецк: ДонНУ.
- Мамаев, Х. М., Нарожный, Е.И. și Ростунов, Е. В. 2011: «Гуннское» погребение из Коби (Шелковский район Чеченской Республики). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа* 12: 108–114.
- Круглов, Е. В. 1990. Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции, in: Расторопов, А.В. (Отв.ред.) *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема бургасов*: 46–50. Пенза: ПО «Полиграфист».
- Рашев, Р. 2005. *Прабългарите през 6–7. век*. София: Издателска Къща Орбел.
- Рашев, Р. 2007. *Прабългарите през 6–7. век*. Велико Търново: Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките.
- Рашев, Р. 2008. *Българската езическа култура VII–IX век*. София: Класика и стил.
- Скарбовенко, В. А. și Лифанов, Н. А. 2012. Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материалам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма* 4: 22–46.
- Станилов, С. 2009. към идентификацията на гроба от търгшор, in: Петрунова, Б., Аладжов, А., Василева, Е. (Ред.) *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, Книга I : 145–149. София: Издание на Национален Археологически институт с музей при Българска академия на науките.
- Храпунов, И. Н. și Казанский, М. М. 2015. Погребение № 114 на могильнике Нейзац (предгорный Крым) и древности кочевников Северного Причерноморья второй половины V – первой половины VI в. *Краткие сообщения Института Археологии* 238: 167–190.
- Чуперкэ, Б. 2020. Крепости Слона и присутствие адрианополитан к северу от Нижнего Дуная. *Stratum Plus* 2020/5: 313–327.

List of figures and plates:

Fig. 1/A–B. Location of the grave in the Târgșor micro-region.

Fig. 2/A–B. The deposition pattern of the horse bones from Târgșor and its analogies.

Fig. 3. Location of the Târgșor grave, geographical distribution of archaeological sites belonging to the Sivasâvka cultural horizon (Eastern Europe) and graves belonging to the Transtisa phenomenon in the Carpathian Basin (map created by Erwin Gáll based on the map: <https://maps-for-free.com/> and using data from Komar 2006, Рис. 1; Gáll 2023, Fig. 1; Gulyás 2023, 701-756, respectively based on data recorded during the I-III Caucasian archaeological expeditions led by Gabriella M. Lezsák).

Fig. The whip end from Târgșor and its formal analogies.

Fig. 5. Calibrated radiocarbon data for the human sample from grave 104bis at Târgșor.

Fig. 6. Alternative dating options based on radiocarbon and the typology-chronology of artifacts from Târgșor.

Pl. 1. The macro- and micro-topographic position of grave 104bis from Târgșor (re-drawn by A. Măgureanu on the base of mapire.com and Google Earth, respectively Diaconu 1965, Pl. I–IV).

Pl. 2. Târgșor, grave 104bis: 1–6 (drawn by E. Gáll and A. Magureanu based on the archives of the archaeological site).

Pl. 3. Târgșor, grave 104bis: 7–9 (drawn by E. Gáll and A. Magureanu based on the archives of the archaeological site).

Pl. 4. Târgșor, grave 104bis: 10 (drawn by E. Gáll and A. Magureanu based on the archives of the archaeological site).

Pl. 5: 5/A. Left coxal bone, anterior view; 5/B. Four thoracic vertebrae, superior view; 5/C. Humeri, anterior view; 5/D. Humeri, posterior view.

Pl. 6. 6/A. Left radius and ulna, superior view; 6/B. Femurs, anterior view; 6/C. Tibiae, anterior view; 6/D. Fibulae, anterior view.

ERWIN GÁLL

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
erwin.gall@iavp.ro

ANA ȘTEFAN

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
anason996@gmail.com

ANDREI SOFICARU

Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer”
anthropodorian@gmail.com

ANDREI MĂGUREANU

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
arheologiemedievala@yahoo.com

GERGELY SZENTHE

Muzeul Național Maghiar
Budapestszenthe.gergely@mnm.hu

BOGDAN CIUPERCĂ

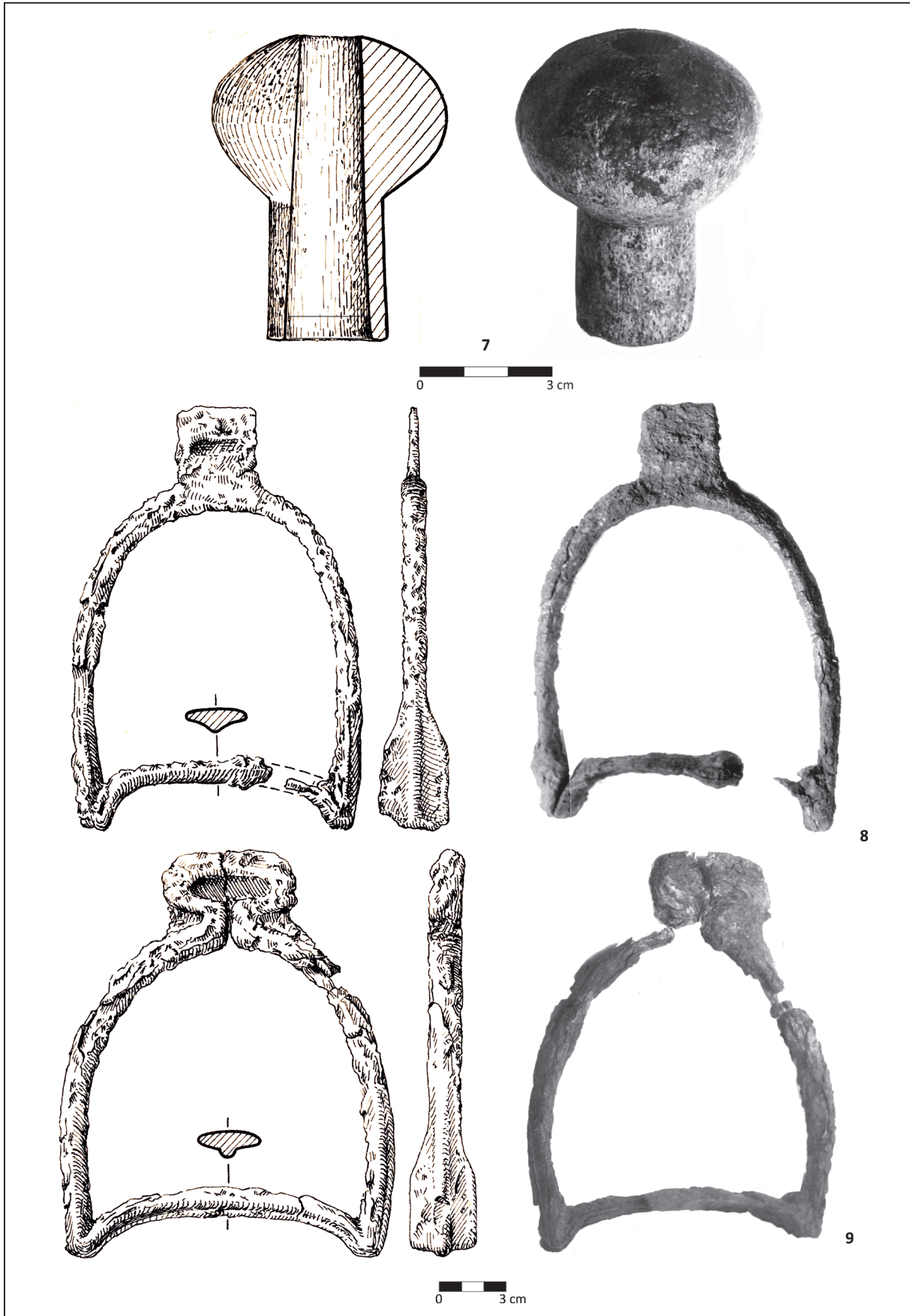
Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova
bogdanciuperca@yahoo.com



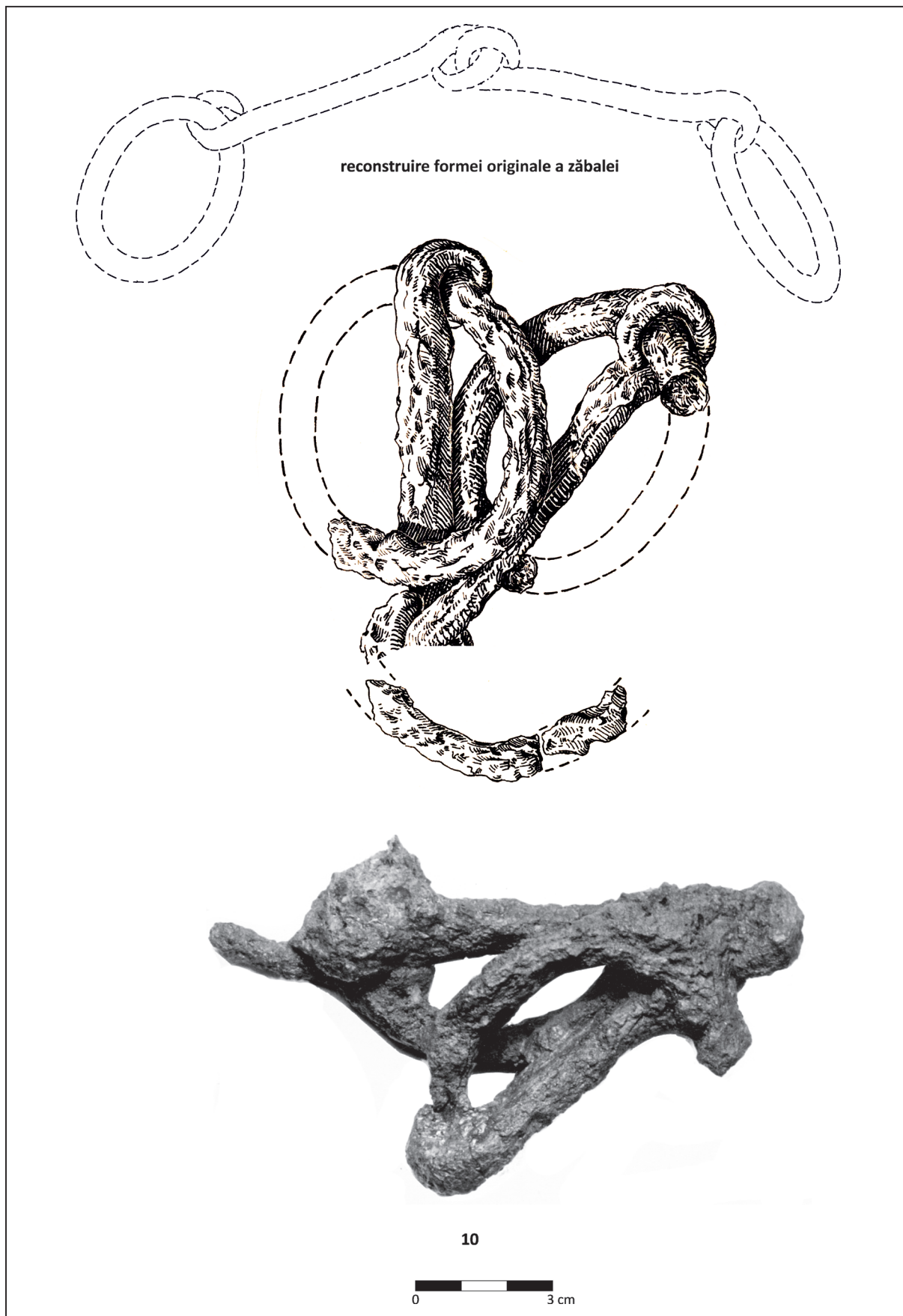
Planșa 1. Poziția macro- și microtopografică a mormântului 104bis de la Târgșor (redesenat de A. Măgureanu pe baza mapire.com și Google Earth, respectiv Diaconu 1965, Pl. I-IV).



Planșa 2. Târgșor, mormântul 104bis: 1-6
(desenată de E. Gáll și A Măgureanu pe baza arhivei sitului arheologic).



Planșa 3. Târgșor, mormântul 104bis: 7-9
(desenată de Erwin Gáll și A. Măgureanu pe baza arhivei sitului arheologic).



Planșa 4. Târgșor, mormântul 104bis: 10
(desenată de Erwin Gáll și A. Măgureanu pe baza arhivei sitului arheologic).



A



B

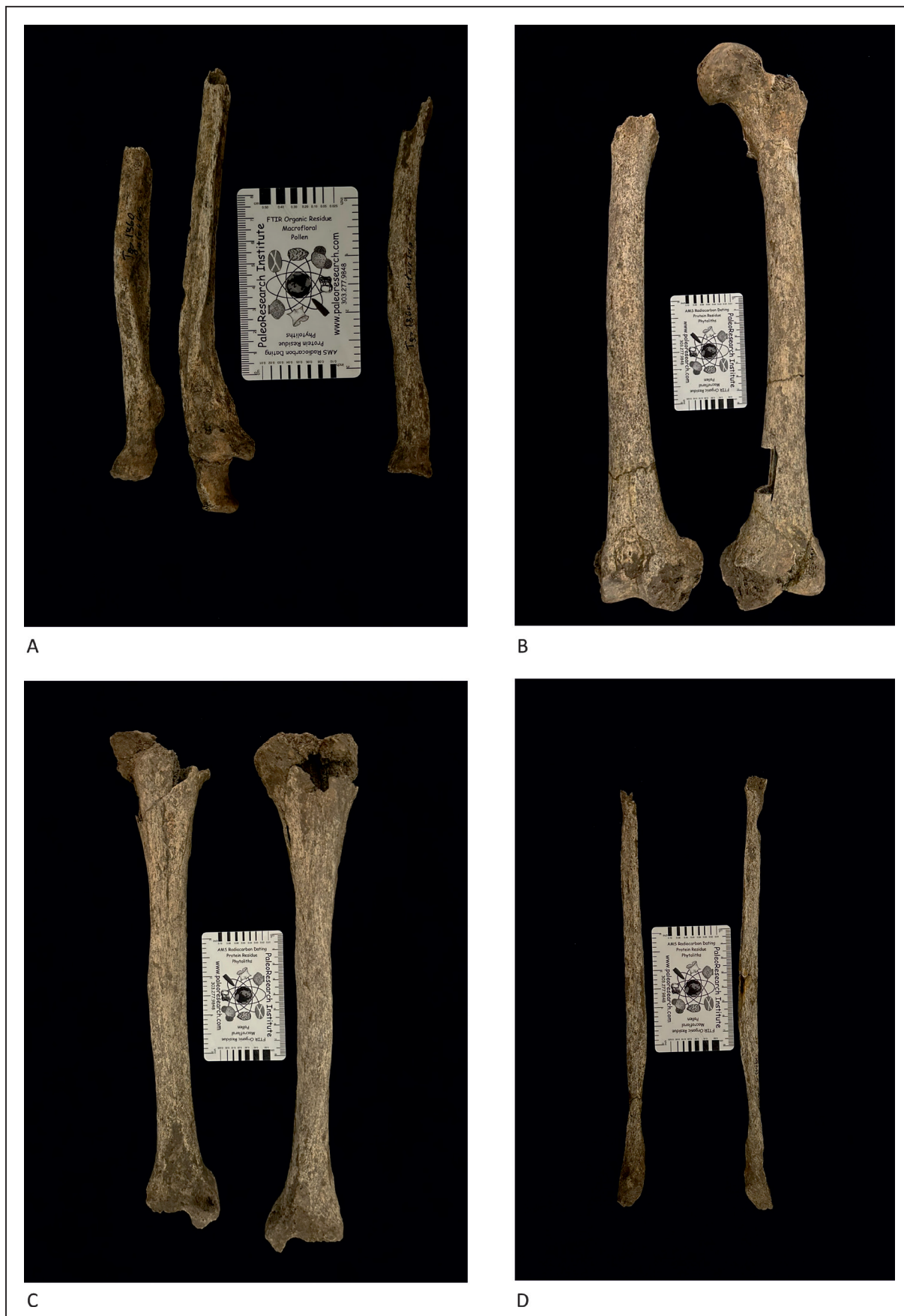


C



D

Planșa 5/A. Coxal stâng, vedere anterioară; 5/B. Patru vertebre toracale, vedere superioară;
5/C. Humeri-i, vedere anterioară; 5/D. Humeri-i, vedere posterioară.



Planșa 6/A. Radi-i și cubitus stânga, vedere superioară; 6/B. Femure, vedere anterioară; 6/C. Tibii, vedere anterioară; 6/D. Peronee, vedere anterioară.

